

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ
DİNİ SİYASETİNİN
DÖNEMİN FARŞA ŞİİRLERİNE YANSIMASI**

Zeynep Üzümler

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2019

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ DİNİ SİYASETİNİN
DÖNEMİN FARŞA ŞİİRLERİNE YANSIMASI**

Zeynep ÜZÜMÇEKER

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Karşılaştırmalı Edebiyat Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2019

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Zeynep Üzümler tarafından hazırlanan “Büyük Selçuklu Devleti Dini Siyasetinin Dönemin Farsça Şiirlerine Yansıması” başlıklı bu çalışma 11/09/2019 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Karşılaştırmalı Edebiyat Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Prof. Dr. Mehmet Mahur Tulum

Üye
Dr. Farzaneh Daulatabadi
(Danışman)

Üye
Prof. Dr. Medine Sivri

ONAY

.../.../2019

Prof Dr. Mesut ERŞAN
Enstitü Müdürü

...../10/2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

ZEYNEP ÜZÜMÇEKER

.....

ÖZET

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ DİNİ SİYASETİNİN DÖNEMİN FARŞÇA ŞİİRLERİNE YANSIMASI

ÜZÜMÇEKER, Zeynep

Yüksek Lisans, 2019

Karşılaştırmalı Edebiyat Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Farzaneh Daulatabadi

Bu çalışmada, Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyasetinin dönemin Farşça şiirlerinde nasıl işlendiği incelenmiştir. Dini siyasete etki eden toplumsal olaylardan hangilerinin şiire konu edildiği tespit edilmiş, bu örnekler üzerinden saraya bağlı şairlerin Büyük Selçukluların dini siyasetini ve bölgedeki egemenliğini nasıl meşrulaştırmaya çalıştıkları gösterilmiş ve daha sonra saraya muhalif şairlerin şiirleriyle karşılaştırılmıştır. Çalışmada öncelikle Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyaseti hakkında bilgi verilmiş, daha sonra kısaca Büyük Selçuklu dönemindeki Farşça edebiyatın özellikleri belirtildikten sonra şairlerinin konuyla ilgili şiirleri tarihsel ve sosyolojik eleştiri yöntemiyle çözümlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Büyük Selçuklu, Farşça şiir, dini siyaset.

ABSTRACT

THE REFLECTION OF THE RELIGIOUS POLITICS OF THE GREAT SELJUK STATE ON PERSIAN POETRY OF THE PERIOD

ÜZÜMÇEKER, Zeynep

Master, 2019

Department of Comparative Literature

Consultant: Dr. Farzaneh Daulatabadi

In this study, the religious policy of the Great Seljuk State was studied in Persian poems of the period. It was found out which social events affecting religious politics were the subject of poetry, and how these poets connected to the palace tried to legitimize the religious policy and sovereignty of the Great Seljuks in the region were shown and then compared with the poems of the opposing poets. Firstly, information about the religious policy of the Great Seljuk State was given, then shortly the characteristics of Persian literature in the Great Seljuk period were mentioned and then the poems were analyzed with historical and sociological criticism method.

Keywords: Great Seljuks, Persian poetry, religious politics.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Tarihsel Eleştiri	3
1.2. Sosyolojik Eleştiri	4

2. BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DİNİ SİYASETİ

2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Abbasî Halifeleriyle İlişkileri	6
2.1.1. Tuğrul Bey Dönemi	6
2.1.2. Alp Arslan Dönemi	9
2.1.3. Melikşah Dönemi	9
2.1.4. Berkyaruk- Muhammed Tapar Dönemi	11
2.1.5. Sultan Sencer Dönemi	12
2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nde Mezhepler	13
2.2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Sünni Siyaseti	16
2.2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Şîî Siyaseti	25

3. BÖLÜM

EDEBİYAT VE DİNİ KONULARIN ELE ALINMASI

3.1. Büyük Selçuklu Devrinde Fars Edebiyatı	32
---	----

3. 2. Kaside	35
3. 3. Dini Konuların Klasik Şiirde Ele Alınması	38

4.BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'Nİ ELE ALAN ŞAİRLERİN HAYATI VE EDEBİ TUTUMLARI

4.1.Gürgânî'nin Hayatı ve Edebi Tutumu	40
4.2. Mu'izzî'nin Hayatı ve Edebi Kişiliği	40
4.3. Enverî'nin Hayatı ve Edebi Kişiliği	42
4.4. Nâsır Husrev'in Hayatı ve Edebi Kişiliği	43

5. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DİNİ SİYASETİNİN FARŞÇA ŞİİRLERE YANSIMASI

5. 1. Abbasîlerle ve Halifeyle İlişkilerin Ele Alındığı Şiirler ve Karşılaştırılması	47
5.1.1. Gürgânî	47
5.1.2. Mu'izzî	50
5.1.3. Enverî	60
5.1.4. Nâsır Husrev	63
5. 2. Büyük Selçuklu Sultanlarına Atfen Yazılan Şiirler	70
5.2.1. Mu'izzî ve Enverî	70
5.2.2. Nâsır Husrev	77
5. 3. Büyük Selçuklular Döneminde Mezhep Tartışmalarını	

Konu Alan Şiirler	79
5.3.1. Gürgânî	79
5.3.2. Mu'izzî	81
5. 3. 3. Enverî	86
5. 3. 4. Nâsır Husrev	88
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	98

GİRİŞ

Bu çalışmada Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyasetinin etkileri döneme ait Farsça şiirlerde incelenmeye çalışılmıştır. Orta Asya'dan göçebe bir aile olarak gelip Müslümanlığı seçen Büyük Selçuklular için egemenliklerini sağlamlaştırıp büyük bir devlet haline gelmelerinde dini siyasetlerinin etkisi büyüktür. Saraya bağlı gelişen klasik şiirde de doğal olarak bunun bir yansıması olmuştur. Çalışmada Büyük Selçuklu sarayına bağlı olup sultanlarla yakın ilişki içinde olan Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî ile başlangıçta yine aynı saraya bağlı olup sonradan karşı tarafa geçen Nâsır Husrev'in şiirlerinden örnekler seçilmiştir. Gürgânî'nin konuyla ilgili örnekleri kısıtlı olsa da konuyu iyi yansıması nedeniyle çalışmada şiirine yer verilmiştir. Mu'izzî'nin eserinin seçilmesinin nedeni şairin birden fazla sultanın devrinde sarayda bulunup tarihi olaylara tanıklık etmesidir. Mu'izzî'deki kadar çok sayıda olmasa da konuyla ilgili örnekler içermesi dolayısıyla Enverî'nin şiirlerinden de örnekler alınmıştır. Nâsır Husrev ise hayatını tamamen kendi inancını yaymaya adanmış olduğundan şiirlerini de dini konularda yazmıştır.

Çalışmanın amacı, kasidelerin şairlerin bağlı bulunduğu devletlerin otoritesini güçlendirmek ve meşrulaştırmak işlevleri bulunduğunu savunarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Bağdat'a girip Sünni halifeye yardım etmesinden sonra yaşadığı meşruiyet krizinin yansımalarını örnek şiirler üzerinden çözümlemektir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde kuramsal çerçeve belirlenerek çalışmada kullanılan yöntemler olan tarihsel ve sosyolojik eleştiriden kısaca bahsedilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyaseti adlı ikinci bölümde kuruluşundan itibaren devletin politikaları kısaca anlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümün birinci alt başlığında Büyük Selçuklu Devleti'nin Sünni halifeyle kurduğu ilişkiler hakkında bilgi verilmiş ve Tuğrul Bey'den Sultan Sencer döneminin sonuna kadar sultanların hilafet politikaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci alt başlıkta devletin bölgede mevcut olan mezheplere yaklaşımları dönemin önemli olayları üzerinden incelenmiş ve mezhep siyaseti tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mezhep siyaseti Sünni ve Şîî olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir. Sünni mezhepler içindeki ayrılıklara kısaca yer verilerek devletin bu ayrılıklara karşı yaklaşımı gösterilmeye çalışılmıştır. İkinci başlıkta ise devletin içinde ve karşısında yer alan Şîî gruplara karşı devletin tutumu ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Büyük Selçuklu döneminin edebiyatı hakkında bilgi verilmiş ve dönemin Farsça yazılan edebiyatının Türk edebiyatı için önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca kasidenin tanımına işlevlerine kısaca değinilmiş ve Büyük Selçuklulara dek dini konuların klasik şiirde nasıl ele alındığı anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde şiirlerin daha iyi anlaşılması amacıyla saraya bağlı şairler Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî ile saraya muhalif şair Nâsır Husrev'in hayatları ve edebi tutumları hakkında bilgi verilmiştir.

Sonuç bölümünde elde edilen veriler doğrultusunda Büyük Selçuklu Devleti'nin izlediği dini siyaset yorumlandıktan sonra bu siyaseti şairlerin şiirlerinde ne şekilde ve ne amaçla ele aldıklarına dair değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM:

KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmada Büyük Selçuklu devrinde yazılmış Farsça şiirlerde dini siyasetin etkisinin incelenmesi için konuya en uygun yöntemler olarak tarihsel ve sosyolojik eleştiri seçilmiştir. Bu bölümde iki yöntem hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

1.1. TARİHSEL ELEŞTİRİ

Tarihsel eleştiri belli bir metni ya da yazarı ele alırken o metnin ya da yazarın içinde bulunduğu çağın koşullarını anlamak gerektiğini savunur. Edebiyat kuramcılarının ve tarihçilerinin görevi okura bunu sağlamaktır. Bunu yaparken araştırmacının karşısına birçok problem çıkar. Bunlardan biri çalışılan metnin doğru ve eksiksiz hâline sahip olma gerekliliğidir. Diğer bir sorunsal eski dönemlere ait eserler için oldukça büyük öneme sahip olan dil meselesidir. Araştırmacının ele aldığı dönemin dil özelliklerine hâkim olması gerekmektedir. (Moran, 2008, ss. 78-79)

Bununla beraber yazar biyografileri de tarihsel eleştiri yönteminde kullanılabilir. Moran, yöntemin önemini şu şekilde açıklar:

“Tarihsel eleştirinin en önemli yanı eseri belli bir sanat geleneğindeki yerine oturtmak, o tür eserlerin özelliklerini ortaya koymak, böylece eserde gözetilen amaçları, esere şekil veren ilkeyi belirtmek ve ona hangi açıdan bakılacağını bulmaktır. Eseri tarihsel çerçevesi içine yerleştirerek daha iyi anlamak için bazen yazıldığı çağın dünya görüşünü, inançlarını ve bunların meydana getirdiği uzlaşımları (convention) bilmek gerekir.” (Moran, 2008, s. 79)

Moran, yöntemin Türk edebiyatında kullanılış şekline örnek olarak ise Ahmet Hamdi Tanpınar’ın klasik şiir incelemelerini gösterir. (Moran, 2008, ss. 79-81)

Klasik edebiyat üzerine yapılan çalışmalarda tarihsel eleştirinin gerekliliğinin ne kadar büyük olduğu ortadadır. Zira hem dönemin özelliklerinin hem de dil ve anlatımın doğru anlaşılması bu geleneği yorumlayabilmek için elzemdir. Türkiye’de klasik edebiyat çalışmaları bu doğrultuda ağırlıklı olarak dönemin dil ve şekil özelliklerine yönelmiştir. Bununla beraber aynı ölçüde önem taşıyan dönemin özellikleri ve toplumsal yapının incelenmesiyle ihmal edilmiştir. Bunun başlıca nedeni tarihsel eleştiri yöntemiyle yapılan çalışmaların tarihçilik içinde değerlendirilmesi olabilir.

Son yıllardaysa belli bir metnin çevrilip tanıtılmasının yeterli olmadığı görüşünün yaygınlık kazanmasıyla beraber klasik edebiyata farklı bakış açıları geliştirilmeye çalışılmaktadır. Yine de tarihe ve tarihsel eleştiriye gereken önem verilmemekte ve sistemli çalışmalar yerine bireysel çabalar öne çıkmaktadır. Yine son dönemlerde kültür tarihçilerinin ilgisinin klasik şiire ve diğer edebiyat metinlerine yönelmesiye dikkat çekicidir.

Çalışmada Büyük Selçuklu devrinde yaşanan olayların ve devlet politikalarının şiire yansımaları incelendiği için tarihsel eleştiri yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada ele alınan şiirler ve elde edilen veriler tarih bilimi için de birincil kaynak durumunda olduğundan söz konusu şiirler başka çalışmalarda tarihi belgeler gibi ele alınmıştır. Bu çalışmaya amacının konu edilen tarihi olayların klasik şiiri, özellikle de kasıdeyi nasıl etkilediğini belirlemek olması yönünden tarih çalışmalarından ziyade edebiyat çalışmalarına yakındır.

1.2. SOSYOLOJİK ELEŞTİRİ

Escarpit'e göre (1992) "*edebiyat ürününü keşfetmek için -en azından- bin yol vardır.*" Bu yöntemler okura, yazara ya da metne yönelebilirken sosyolojik eleştiri, edebiyatı incelerken topluma odaklanır ve edebiyatın toplumdan ayrı değerlendirilemeyeceğini savunur.

Sosyolojik eleştirinin kurucusu olarak kabul edilen Hippolyte Taine, edebiyatta da fen bilimlerdeki gibi determinizm olduğunu öne sürerek edebiyat tarihini incelerken ırk, ortam ve dönem faktörlerine odaklanır. Taine'in modeli, sosyoloji bilimi geliştikçe geçerliliğini kaybetse de sosyolojik eleştiri yönteminin başlangıcını oluşturur. (Moran, 2008, ss. 83-85)

İlerleyen dönemlerde sosyolojik eleştiride iki farklı eğilim görülür: Bunlardan biri edebiyatı sosyal tarihin malzemesi olarak kullanmaktır. Burada edebiyat eserinin toplumu yansıtmaya görevinden yola çıkılır ve edebiyat, tarih bilimine veri sağlayacak şekilde kullanılır. Diğeriyse sosyal bir kurum olarak edebiyatı inceleyen edebiyat sosyolojisidir. Bu anlayışın öncüsü Robert Escarpit'tir. Yazar ve okur sosyolojisi, kitabın yayım ve dağıtımını bu alanın konularıdır. (Moran, 2008, ss. 85-86; Swingwood, 2006, ss. 103-109)

Tahsin Yücel ise bu gelişimlere rağmen sosyolojik eleştirinin hâlâ Taine'in modeline dayandığını ve onun uzantısı olduğunu belirtir. Yücel'e göre bu yöntemin iyi örnekleri esere büyük yer verenlerdir. Yazar, yöntemi Türkiye'de kullananlara örnek olarak Cevdet Kudret, Asım Bezirci ve Konur Ertop'u örnek gösterir. (Yücel, 2012, s. 52)

Sosyolojik eleştiri de tarihsel eleştiri gibi klasik edebiyat çalışmaları için verim sağlayabilen bir yöntemdir. Eski bir metni anlamada metnin oluşturulduğu dönemin olayları

kadar toplumun yaşıyışı ve kùltürünü öğrenmek de gereklidir. Bu bağlamda sosyolojik eleştiri, tarihsel eleştiriyle beraber karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarına veri sağlamak amacıyla kullanılmıştır.

2. BÖLÜM:

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DİNİ SİYASETİ

10. yüzyılda Müslüman olan ve Sünni-Hanefiliği benimseyen Büyük Selçuklular, Orta Asya'dan gelen göçebe bir toplulukken kısa sürede Horasan ve Irak bölgelerini de içine alan güçlü bir devlet haline gelmişlerdir. Bu hızlı güçlenmede Büyük Selçukluların dini siyasetinin önemi çok büyüktür. Çalışmanın bu kısmında öncelikle dini siyasetin önemli bir parçasını oluşturan Sünni Abbasî halifesiyle kurulan ilişkiler gösterilmeye çalışılmış, daha sonra Büyük Selçukluların hakim oldukları bölgelerde varlık gösteren mezhepler kısaca tanıtılmış ve bu mezheplere mensup grupların aralarındaki ilişkilere dair bilgi verilmiştir. Söz konusu bölümde yer alan Sünni mezhepler arasındaki tartışmalar, çalışmaya göre kelami tartışmadan ziyade siyasi çekişmeler olarak değerlendirildiği için bu mezhepler arasındaki yaklaşım farklılıklarına en kısa şekilde yer verilmiştir. Ardından Büyük Selçukluların bu mezheplere karşı nasıl bir siyaset izledikleri daha detaylı bir şekilde anlatılmış ve son olarak dini siyasetin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Büyük Selçuklular'ın Abbasî halifesiyle ilişkileri 1038'de Gaznelilere karşı alınan galibiyetin ardından başladı. (Özgüdenli, 2015, s. 103) 9. yüzyılın ikinci yarısında Abbasî Devleti zayıflamaya, Mısır ve Suriye'deki Fatımîler ile Irak'taki Şîî Büveyhoğulları ise 10. yüzyılda güçlenmeye başladı ve halifenin yetkisi Bağdat'la sınırlandırıldı. (Özgüdenli, 2013, ss. 102-103) 11. yüzyılda Abbasî Halifesi'nin durumu Bağdat'ta da tehlikeye girdi ve Halife o dönem bölgede güçlenmekte olan Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi. Yeni girdiği coğrafyada varlığını meşru kılmak için halifenin desteğini almak isteyen Tuğrul Bey de bu talebe olumlu karşılık verdi. (Adalıoğlu, 1996, ss. 10-13; Özgüdenli, 2015, s. 104)

2.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ABBASÎ HALİFELERİYLE İLİŞKİLERİ

2.1.1. Tuğrul Bey Dönemi

Tuğrul Bey göçebe Türkmen topluluklarıyla beraber Bağdat civarında önemli bir güç haline gelmeye başladığında Abbasî Halifesi el-Kaim kendisinden yardım istemeye karar verdi. Tuğrul Bey de girdiği coğrafyada kurduğu devleti kabul ettirebilmesi için halifenin onayına ve desteğine ihtiyaç duymaktaydı. İki tarafın da istediği işbirliğinin sağlanması için ilk adımın halifeden gelmesiyle iki taraf arasında yazışmalar başladı. Bu sırada Tuğrul Bey fethettiği bölgelerde okuttuğu hutbelerde halifenin adını söyletmekteydi. Ardından bir mektup yazarak ona bağlılığını bildirdi ve bir elçi gönderdi. Fatımî destekli Şîî Büveyhîler ve

Komutan Arslan Besasirî'nin faaliyetleri yüzünden Bağdat'ta zor durumda olan halife, askeri ve siyasi güce gereksinim duyduğundan bu çabalardan memnun kalarak Sultan'ın yanına güvendiği bir din adamı olan Maverdî'yi elçi olarak yolladı. Maverdî bir yıl boyunca Tuğrul'un yanında kaldıktan sonra Bağdat'a dönerek halifeye bir rapor sundu. Burada halifenin amacı Tuğrul Bey'in siyasi bir ortaklık kurulması durumundaki güvenilirliğini sınamaktı. Tecrübeli bir din ve devlet adamı olan Maverdî'nin Tuğrul Bey hakkındaki raporunun olumlu olması üzerine halife onu Bağdat'a davet etti. Tuğrul Bey, halifenin bu davetinden sonra uzun bir süre daha onunla yazışmaya devam etti ve 1055'te Bağdat'a geldi. (Adaloğlu, 1996, ss. 1-28; Ocak, 2002, ss. 336- 346; Özgüdenli, 2015, ss. 103-104)

Bu tarihten itibaren hutbeler halifeden sonra Tuğrul Bey'in adına okunmaya başladı ve Büveyhîlere son verilmesiyle tekrar Sünni egemenliği kuruldu. (Ocak, 2002, ss. 346-347)

Bağdat'ta kendi adına para bastıran, bölgeye şahne atayan ve "Sultaniyyat" denilen vergi gelirlerini Selçuklu hazinesine aktaran Tuğrul Bey, buradan döndüğünde bir müddet kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanıyla uğraştı. (Ocak, 2002, ss. 347-353) Bundan faydalanan Komutan el-Besasirî Fatımîlerin desteğiyle Bağdat'a girip Şii Halife adına hutbe okutmaya başladı ve Halife'yi esir aldı. Olayı haber alan Tuğrul Bey tekrar Bağdat'a gelip halifeyi eski makamına yerleştirdi. (Ocak, 2002, ss. 354-356) Bağdat'ı tamamen kontrol altına alan Tuğrul Bey'in siyasi yetkileri kendinde toplayarak halifeye yalnızca dini yetkileri bırakmasıyla İslam tarihinde ilk defa dini ve siyasi yetkilerin ayrılması sorunu ortaya çıktı. Maverdî, el-Cüveynî, Gazali gibi alimler ve devlet adamı Nizamülmülk bu sorunu ele alan eserler vermeye başladılar. (Ocak, 2002, ss. 322-326)

Tuğrul Bey'in bölge ekonomisinde söz sahibi olması ve vergileri Büyük Selçuklular adına almaya başlamasının yanında askerleri de Bağdat halkının evlerine girip buralarda uzun süre kaldı ve şehir göçebe topluluklar tarafından yağmalandı. Bunun üzerine halife halkın şikâyetlerini Tuğrul Bey'e iletti. Askerlerini düzene sokan Tuğrul Bey, yine halife ricası üzerine yağma ve tahribatı bırakıp imar faaliyetlerine ağırlık vermeye başladı. (Ocak, 2002, ss. 348-349)

Dönemin halife-sultan ilişkileri açısından dikkate değer bir yönü evlilik yoluyla kurulmaya çalışılan akrabalık ilişkileridir. İlk olarak Çağrı Bey'in kızlarından biri Halife el-Kaim'le evlendirilerek akrabalık kuruldu. Daha sonra Tuğrul Bey, halifenin bu evlilikten doğmuş olan kızıyla evlenmek istedi. Ancak halife ve eşi Arslan Hatun buna şiddetle karşı çıktılar. Defalarca vezirini göndererek halifeye baskı yapan Tuğrul Bey, sonunda evliliğin

olması için halifeyi iktalarına el koymak ve eşi Arslan Hatun'u yanına aldirmekle tehdit etti. Ayrıca şahnesine halifeyi korumayı bırakmasını emrederek güvenliğini tehlikeye soktu. Sonunda halife istemeden de olsa evliliğe razı geldi. Tuğrul Bey, halifenin koyduğu kızının Bağdat'tan alınmaması şartına uymadan Seyyide Hatun ile evlendi. Düğün gecesi yüzünü açmayan ve kendisiyle konuşmayan geline saygıda kusur etmedi. Evlilik yapıldığında kaynaklara göre 70 yaşından fazla olan Tuğrul Bey kısa süre sonra da vefat etti. Tuğrul Bey'in bu evlilikteki ısrarının nedeni soyunu peygamber soyuna bağlamak ve "hilafet Kureyş'tendir" anlayışında olan Sünni kesim üzerinde etkisini arttırmak istemesiydi. Halife ise Tuğrul Bey'in bu evlilikten çocuğu olması durumunda bu çocuğu halife yapma şansının doğmasından korktuğu için karşı çıkmıştı fakat Tuğrul Bey'in hiçbir evliliğinden çocuğu olmadı. (Adalıoğlu, 1996, ss. 36-43; Ocak, 2002, ss. 359-369)

Tuğrul Bey'in halifeyi Şiilerin baskısından kurtarıp Bağdat'ta Sünni egemenliğini sağlaması nedeniyle Büyük Selçukluların Sünniliğin hamisi oldukları ve Ehl-i Sünnetin yükselişine liderlik ettikleri yorumu yapılmıştır. Fakat iki tarafın ilişkisi her zaman dostane olmadı. Olaylara Bağdat tarafından bakıldığında Tuğrul Bey'in idaresi kurtarıcı gibi görünmemekteydi, yalnızca vesayet el değiştirmiş ve Büveyhîlerin yetkileri Büyük Selçuklulara geçmişti. Sultan, halifenin siyasi ve idari yetki kullanmasına izin vermedi, kendi idaresinde bir ordu kurması da mümkün değildi. (Van Renterghem, 2013, ss. 106-107) Bunun yanında dini konulara hiç karışmadı. Halife ise bu durumdan hoşnut değildi ve bulduğu her fırsatta Selçuklu tahakkümünden kurtulup eskisi gibi yönetimi ele almaya çabaladı. Fakat siyasi ve askeri bakımdan böyle bir güce sahip olmadığı için yine onun istediği doğrultuda davranmak zorunda kaldı.

Tuğrul Bey'in Abbasî Halifesi'ne karşı izlediği siyaset, Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasına kadarki süreçte halifelerle yürütülen ilişkilerde belirleyici olmuştur. Sultanlar Sünni kesim üzerindeki etkisinden faydalanmak istedikleri halifelerle ilişkilerini mümkün olduğunca iyi tutmaya çalışarak onlara özellikle dini konularda saygılı davranmışlardır. Siyasi konularda ise kendi çıkarlarını önde tutarak zaman zaman halifeye yetkilerinin kısıtlı olduğunu hatırlatmışlardır. Bu noktada Büyük Selçuklu sultanlarının halifeyi peygamberin bir mirasçısı olarak gördükleri ve ona sevgi besledikleri için ilişkilerini iyi tuttuklarını söylemek zordur. Dönemin kaynaklarında Tuğrul Bey'in Bağdat'ta taşkınlık yapan askerlerini halifenin ricasına rağmen ikaz etmemesi ve ardından rüyasında Peygamber Muhammed'i görerek hatasının farkına varması şeklinde anlatılan olay, bugün bakıldığında o dönem Tuğrul Bey'le ilgili oluşturulmak istenen 'dinine bağlı Sünni-Hanefi sultan' imajının bir parçası olarak

değerlendirilebilir. Verilen örnekler doğrultusunda sultanların halifelere karşı büyük ölçüde dini siyasetteki çıkarlarına göre bir tutum takındıkları ve yeri geldiğinde baskı uygulamaktan çekinmedikleri açıkça görülmektedir.

2.1.2. Alp Arslan Dönemi

Tuğrul Bey'in ölümüyle devletin başına geçen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, yönetimi ele aldığı anda taht kavgalarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Abbasî Halifesi bu durumdan faydalanarak bölgedeki Selçuklu egemenliğini kaldırmak istedi. Hutbelerde Alp Arslan'ın adını okutmayan ve iktaları yeniden almaya başlayan halife, Bağdat'ta egemenlik sağlasa da ülkenin tamamını kontrol edemedi ve Arap yerel idarecileriyle sorunlar yaşamaya başladı. (Adalıoğlu, 1996, ss. 44-48; Ocak, 2002, ss. 369- 372)

Alp Arslan, yeniden Selçuklu sultanından yardım istemek zorunda kalan halifeyle bağlılığını bildirdi, hediyeler sundu ve daha önce Tuğrul'la evlenmiş olan kızı Seyyide Hatun'u hediyeleriyle birlikte Bağdat'a yollayarak isminin hutbelerde okunmasını istedi. Ayrıca halifeyle ilişkilerini bozan Vezir Künduri azledilerek öldürüldü. Uygulamalardan memnun kalan halife, Tuğrul Bey yerine Alp Arslan'ın adını okutmaya başladı ve adına sikkeler bastırdı. Bu sırada Alp Arslan Malazgirt zaferinden önce Mısır ve Suriye fetihleriyle Sünni egemenliğini daha da sağlamlaştırdı. (Adalıoğlu, 1996, ss. 48-55; Ocak, 2002, ss. 372-378)

Bu dönemde de halife ve sultan arasındaki ilişki bir önceki dönemde olduğu gibi dini yetkilerle siyasi yetkilerin ayrılmasına dayalı olarak, karşılıklı saygı içinde gelişti. Akrabalık ilişkileri ise yine evlilik yoluyla sürdürüldü ve Sultan'ın kızı halifenin veliahtıyla evlendirildi. (Adalıoğlu, 1996, ss. 44-58; Ocak, 2002, ss. 369-378)

Karşılıklı saygıya rağmen halifenin çıkan ilk siyasi karışıklıktan faydalanmaya çalıştığı ancak Büyük Selçuklu idaresinin dini otoriteden daha güçlü olduğu da bu dönemdeki ilişkilerin açıkça görülen bir yönüdür.

2.1.3. Melikşah Dönemi

Melikşah döneminde hilafetle ilgili önceki dönemlerde izlenen siyasetin sürdürülmesine rağmen dönem oldukça hareketli geçti. Melikşah'ın veliahtlığı Alp Arslan ölmeden önce halifeye de tasdik ettirilmişti. Alp Arslan'ın ölümüyle bir müddet taht kavgalarıyla uğraşan Melikşah, bu sırada halifeye ve civardaki emirlere kendi adına hutbe okuttu. Bu arada 1075'te el-Kaim'in ölümüyle yerine 20 yaşındaki torunu Ebu'l-Kasım

Abdullah geldi. Yeni halife için sultandan bi'at alınması gerektiğinden halifenin veziri Amidu'd-Devle Ebu Mansur, Melikşah'ın huzuruna gelerek bi'at aldı. (Adalıoğlu, 1996, ss. 59-62; Ocak, 2002, ss. 378-380)

Bu dönemde de saltanat ve hilafet arasında birtakım çekişmeler yaşandıysa da son sözü yine Selçuklu idarecileri söylemekteydi. Bunu gösteren bir örnek Ebu Şuca konusundaki anlaşmazlıktır. Melikşah, kendi veziri Nizamülmülk'le arası açılan halifenin veziri Ebu Şuca'nın azlettilip Bağdat'tan gönderilmesini istedi. Halife, vezirini değiştirmemekle beraber Nizamülmülk'ten özür dilemesini sağlamak durumunda kaldı. Melikşah Bağdat'a ikinci gidişinde ise Ebu Şuca'yı kesin olarak görevden aldırdı. Halife bu durumda en azından kendi seçtiği kişinin vezir olmasını rica etti. Melikşah da onun bu ricasını kırmadı. (Kayhan, s. 673) Bu örnekte görüldüğü üzere Selçuklu yöneticilerinin istekleri halifeler tarafından gecikmelerle de olsa uygulanmak durumundaydı fakat sultanlar bu istekler yerine getirilirken halifeleri tamamen karşılıklarına almamaya dikkat ederek onlara bir iktidar alanı da bırakıyorlardı.

İki taraf arasındaki asıl büyük kriz ise evlilik konusunda yaşandı. Melikşah da selefleri gibi evlilik yoluyla akrabalık ilişkilerini sürdürme amacıyla kızlarından birini yeni halifeyle evlendirdi. Fakat bu evlilik iki taraf arasında gerilimlere yol açtı. Melikşah, halifenin sarayına kızının yanında kalmaları için bir Türk topluluğu yolladı. Bu topluluğun bir süre sonra sarayın huzurunu kaçırmaya sinirlenen halife, Melikşah'ın kızına kötü davranmaya başladı. Bunun üzerine kızı, Melikşah'a bir şikâyet mektubu yazdı. Melikşah da halife kızını ve torununu geri göndermesini istedi. Halifenin bu isteğe karşı gelmesiyle Mahmelek Hatun ve bu evlilikten olan çocuğu Cafer, İsfahan'a geri döndüler fakat Hatun aynı yıl öldü. Bağdat'a giden Melikşah, halifeye yönelik tutumunu sertleştirdi. Giderken torunu Cafer'i de yanına alan Melikşah'ın amacı halifeyi Bağdat'tan çıkarmak ve yerine henüz çocuk da olsa torununu getirerek halifeliğin Selçuklulara geçmesini sağlamaktı ancak bunu yapamadan zehirlenerek öldürüldü. (Adalıoğlu, 1996, ss. 59-79; Ocak, 2002, ss. 378-391)

Melikşah devri Büyük Selçuklu Devleti'nin altın çağı olarak adlandırılır. Bu noktada devletin en güçlü döneminde halifenin Büyük Selçuklu sultanının kızına hoş görülemeyecek hareketlerde bulunması yani onun otoritesini tanımaması soru işareti oluşturur. Bu durumun sebeplerinden biri devlet güçlendikçe yöneticiler arasındaki iktidar kavgasının büyümesi olabilir. Melikşah, veziri Nizamülmülk ve eşi Terken Hatun arasındaki çekişme döneminin

olaylarını belirleyici olmuş ve Nizamülmülk ve Melikşah'ın art arda ölümleriyle sonuçlanmıştır. Bu çekişmenin aynı şekilde hilafetle ilişkilere yansıdığı da düşünülebilir.

2.1.4. Berkyaruk- Muhammed Tapar Dönemi

Nizamülmülk ve Melikşah'ın arka arkaya gelen ölümleriyle Büyük Selçuklu Devleti'nin yaşadığı sarsıntı halifeyle olan ilişkilere de yansdı. Tahta henüz çocuk olan oğlu Mahmud'u geçirmek isteyen Melikşah'ın eşi Terken Hatun, Bağdat'a gidip Melikşah'ın ölümünü gizleyerek halifeye oğlu adına hutbe okuttu. Fakat Melikşah'ın diğer evliliğinden olan ve ölümünden önce Nizamülmülk'ten destek görmüş olan oğlu Berkyaruk, Nizamülmülk taraftarlarının desteğiyle kısa sürede kontrolü ele aldı ve tahta geçerek hutbeyi kendi adına okuttu. Bu sırada halifenin vefatıyla yerine veliahtı Mustazhir geçti. (Adalıoğlu, 1996, ss. 80-82)

Berkyaruk tahta geçtikten kısa bir süre sonra amcası Tutuş'la mücadele etmek zorunda kaldı. Tutuş'un hutbe okutma talebine başta karşı gelen halife, ordusunun Berkyaruk'u mağlup etmesiyle onun adına da hutbe okuttu. Daha sonra amcasını yenerek tekrar egemen olan Berkyaruk'un döneminde halifeyle ilişkiler eskisi gibi sürdürüldü. Bu dönemin dikkat çeken olayı Halep Selçuklu melikinın Şii Fatımî Halifesi adına hutbe okutmasıdır. Ancak kısa sürede uyarı alarak tekrar Sünni Halife adına hutbe okutmaya başlamıştır. (Adalıoğlu, 1996, ss. 83-85)

Berkyaruk'un hakimiyetini güçlendirdiği sırada Muhammed Tapar da taht mücadelesine girişerek kendi adına hutbe okuttu. Halife Mustazhir kim siyasi üstünlük sağlar ya da Bağdat'a hakim olursa onun adına hutbe okutma politikası izlediği için sırayla iki sultan adına da hutbeler okutulmaya başladı. Sonunda Mustazhir de selefleri gibi siyasi otoritesini geri kazanmak amacıyla olduğundan iki sultanın da adını çıkararak hutbeleri yalnızca kendi adına okuttu. İlaveten, Muhammed Tapar'a Berkyaruk'a karşı ittifak kurmayı önerdi ancak Berkyaruk'un ölümüyle iktidar tamamen Tapar'ın oldu ve hilafet eski düzenine döndürüldü. Evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi bu dönemde de devam ettirildi ve Mustazhir, Melikşah'ın kızlarından biriyle evlendi. (Adalıoğlu, 1996, ss. 86-104)

Bu dönemde halifeyle ilişkiler öncekine göre oldukça farklı bir şekil almıştır. Siyasi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen halife, karışıklıkları kışkırtmış ve kendi otoritesini sağlamaya çalışmıştır. Fakat Büyük Selçukluların güçsüzleşmesine ve kendi içlerindeki kavgalara rağmen henüz kendi otoritesini kuracak kadar etkili hâle gelememiştir.

2.1.5. Sencer Dönemi

Sultan Sencer döneminde yönetimin yaşadığı büyük değişim halifelik kurumunun da aynı ölçüde büyük bir değişim yaşamasına sebep oldu.

Muhammed Tapar'ın ölümüyle tahta sultanın vasiyeti gereği oğlu Mahmud geçerek adına hutbe okuttu. Bu sırada Halife Mustazhir'in ölümüyle yerine oğlu Müsterşid geldi. (Adalıoğlu, 1996, s. 105-106)

Hükümdar olmak isteyen Sultan Sencer'in halifenin de desteğini almasıyla Mahmud ile aralarında taht kavgaları başladı. Sonunda taraflar anlaşmaya vardı ve yönetim ilk defa bu dönemde ikiye bölündü. "Rey Mülakatı" denilen anlaşmaya göre Horasan ve Maveraünnehir bölgesini Sultan Sencer, Irak ve Anadolu bölgesini ise Mahmud yönetmeye başladı. Bununla beraber asıl yetki Sencer'deydi. Hutbelerde de önce Sencer'in sonra Mahmud'un adı okunmaktaydı. Dönemin en önemli olayı ise Mahmud'un başında olduğu Bağdat bölgesinde halifenin ilk defa kendi adına bir ordu kurdurup bu ordunun başında sefere çıkmasıdır. Sencer'e karşı önce Mahmud sonra da onun yerine gelen Mesud'la ittifak kuran halifenin bu davranışları üzerine Sencer eski hilafet politikalarından tamamen vazgeçerek sertleşti ve Halifeyi Batınilere öldürttü. Yerine getirilen oğlu eski halifelik yetkilerinde tutulsa da Mesud'un ölümüyle yeniden yetkilerinin dışına çıkmaya başladı. (Adalıoğlu, 1996, ss. 110-190)

Sultan Sencer dönemi hilafet üzerindeki denetimin tamamen kaybedildiği dönem olarak dikkati çeker. Göze çarpan bir olay halifenin kendi adına bir ordu kurdurmasıdır. Artık halifeyi denetim altında tutamayan Büyük Selçuklu sultanının halifeyi öldürtmesi ise ilişkilerin ne kadar bozulduğunu gösteren en çarpıcı olaydır. Fakat bu da yeterli gelmemiş ve halife üzerinde yeniden egemenlik kurmak mümkün olmamıştır.

Tuğrul Bey döneminden Sultan Sencer dönemine kadar Büyük Selçukluların halifelerle ilişkilerinin büyük bir değişim geçirdiği görülmektedir. Devletin ve dolayısıyla Bağdat üzerindeki otoritenin güçlü olduğu dönemlerde sultanlar siyasi yetkileri kendilerinde tutarak dini yetkileri halifeye bırakmışlardır. Bunun yanında gerekli gördüklerinde halifenin yetki alanına girerek zaman zaman ona baskı uygulamakta sakınca görmemişlerdir. Halifeler ise siyasi ve askeri bakımdan desteğine muhtaç oldukları Büyük Selçuklu sultanlarıyla iyi geçinmişler fakat fırsat bulduklarında eski siyasi güçlerini geri kazanmak için çabalamışlardır. Hakim oldukları coğrafyadaki Sünni kesim üzerinde halife aracılığıyla etki sağlama amacıyla olan sultanlar, halifeyi peygamberin mirasçısı olarak görmelerinden ziyade söz konusu siyasi

çıkarları gereği bu makama saygı göstermişlerdir. Bağdat'a egemen olduklarından beri hilafeti kaldırmayı düşünmeseler de Melikşah döneminde sultanın torunu Cafer'i halifelik makamına getirerek hilafeti doğrudan Selçuklulara bağlamak istemişlerdir. Melikşah'ın ölümünden sonra devletin zayıflamaya başlaması hilafet kurumuna da yansımış ve halifeler isyancı şehzadeleri kışkırtmakla kalmayarak ordu kurup sefere çıkacak duruma gelmişlerdir. Sultan Sencer döneminde devlet için tehdit haline gelen Sünni Halife'nin öldürtülmesi ise halifelerin dini bağlılık ve sevgi duyulan değil devletin çıkarlarına uygun bir şekilde ilişki kurulması gereken bir figür olduğunu açıkça göstermektedir.

2.2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MEZHEPLER

10. yüzyılda Samaniler arasında Sünni-Hanefiliği benimseyerek Müslüman olan Selçuklular, merkezi bir devlet haline gelerek topraklarını genişlettiklerinde hem Ehl-i Sünnet içinde hem de Sünnilik dışı birçok farklı mezheple karşılaştılar. Abbasî Devleti'nin İslami ilimlerde önemli ilerleme kaydetmiş olması sonucu Selçukluların bölgeye geldikleri dönem olan 11. yüzyılda fıkhî ve itikadî mezhepler oluşmuştu. Böyle bir ortamda Müslüman kesim üzerinde etkili olmaya çalışan Büyük Selçuklular, yalnızca bölgede gücü olan Şîilerle mücadele etmemişler, dini siyasetlerini kendi benimsedikleri Hanefilik dışındaki Sünni mezhepleri de hesaba katarak belirlemek durumunda kalmışlardır.

Bu bölümde yalnızca Büyük Selçuklu Devleti'nin egemen oldukları coğrafyada varlık gösterip dini siyasete etkisi olan mezhepler ele alınacaktır. Bu mezhepler arasında dini problemlerin yorumlanması konusunda kimi benzerlik ve farklılıklar mevcuttur. Bununla beraber aralarında derin farklılıklar bulunmayan grupların arasında bile ciddi çekişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda söz konusu çekişmeler kelami boyuttan ziyade siyasi boyutta değerlendirildiğinden çalışmada mezhepler arasındaki yorum farkları genel hatlarıyla verilmiştir.

Hilafetin merkezi Bağdat'ın bulunduğu Irak'ta Sünni ve Sünnilik dışı mezhepler bir aradadır. Sünnilik dışı mezhepler Şîilik, Haricîlik, Mutezile, Kaderiyye, Cehmiyye, Cebriyye, Kerramiyye, Mürcie ve Mücessimedir. (Kara, 2007, s.85)

Bölgede çok sayıda taraftarı olan Sünnilik, kendi içinde ayrıca fıkhî ve itikadî mezheplere ayrılmaktaydı. Fıkhî mezhepler; Ebu Hanife tarafından 8. yüzyılda kurulan Bağdat merkezli Hanefilik, yine 8. yüzyılda Medine kadısı Malik b. Enes tarafından bu bölgede kurulan Malikilik, onun öğrencisi eş-Şafii tarafından kurulan Şafîilik ve yine Bağdat

merkezli Ahmed b. Hanbel tarafından 9. yüzyılda kurulan Hanbelî mezhepleriydi. (Robinson, 2005, ss. 277-278) 1066'ya kadar sadece hadis mektebi olarak kabul edilen Hanbelilik, bu dönemde Ebu Ya'la b. Hanbel'in yazdığı fıkıh kitabıyla fıkıh mezhebi sayılmaya başlamıştı. (Kara, 2007, s. 57) İtikadi mezhepler ise Selefilik, daha çok Hanefilikle paralel bir yayılma gösteren Maturidîlik ve Malikiler ile Şafîilerin intisap ettiği Eşarîlik mezhepleriydi. (Kara, 2007, s. 75)

Ehl-i Sünnet içinde olup birbirlerinin Sünni geleneğe uygunluğunu kabul eden bu mezhepler arasında benzerlikler kadar farklılıklar da mevcuttu. Bu farklılıkların temeli dini hakikatlere ulaşmada başvurulacak kaynakların hangileri olacağı sorununa dayanmaktaydı. Bazı mezheplerde akla ve delile dayanarak bilgiye ulaşmak esas alınırken bazıları tamamen nassa (dogma) ve nakle dayalı bir metodu kullanıyor, bazıları da iki taraf arasında bir denge bulmaya çalışıyordu.

İtikadi mezheplerden Maturidîlik, Eş'arîlik ile Mutezile arasında bir yol izleyerek akla ölçülü bir şekilde yer vermekteydi. Buna göre akıl ve nakil iki ayrı bilgi kaynağıydı, akıl her zaman hata yapabiliyordu fakat dine ters düşmeyen noktalarda ona başvurulmalıydı. Zira akıl, dini bilgiye başvurmadan önce de belli ölçüde iyi ve kötüyü ayırabilmekteydi. Bu yönden Maturidîlikle benzer olan Hanefilik de onunla paralel yayılmıştı. (Ocak, 2002, ss. 61-64)

Hanefilik genellikle Maturidîlikle paralel yayılmış olsa da diğer itikadi mezheplerden de Hanefiliği seçenler olmuştu. Sünni anlayışa göre genellikle ehl-i bid'at içinde değerlendirilmiş olan Mutezile, akla diğer mezheplerden daha fazla başvurmuş hatta onu Kuran'ın üstünde tutmuş ve felsefeyi kelimeler tartışmalarına sokmuştu. Hanefiliğin de ölçülü de olsa akla yer vermesi bazı Mutezile taraftarlarını ona yaklaştırmıştı. Fakat Mutezile taraftarlarının hepsi Hanefiliği benimsememiş, bir kısmı Büveyhîler döneminde Şîîlerin yanında yer almış ve Ehl-i Sünnetle çatışma içinde olmuşlardı. (Ocak, 2002, ss. 64-67)

Hanefilikten sonra en çok taraftarı olan Şafîilik ve Malikî mezhepleri ağırlıklı olarak Eş'arîliği benimsemiş ve onunla paralel olarak yayılmışlardı. Bunun temel nedeni coğrafi koşullar olarak gösterilebilir. Her üç mezhep de aynı toplumsal yapı içinde ortaya çıkmış ve daha çok Arap nüfusunun ağırlıklı olduğu bölgelerde yayılabiliyordu. (Ocak, 2002, s. 78) Akıl mutlak hakikate ulaşmasının imkânsız olduğunu savunan Eş'arîlikte akıl ile nakil arasında bir denge kurulmaya çalışılmışsa da Maturidîlikte olduğu kadar akla başvurulmamaktaydı. (Ocak, 2002, s. 79)

Özellikle Büyük Selçuklular döneminde bahsedilen Sünni mezheplerin taraftarları arasında sık sık çatışmalar yaşanmıştı. Bu çatışmalar her zaman kelami konuların tartışılması şeklinde olmamış, tarafların şiddete başvurduğu da görülmüştü. Aralarında en çok kavga yaşanan taraftar grupları Hanbelilik ve Eş'arîliğe mensup olanlardı. Akıl ve mantığa dayalı metotların Yunan felsefesi etkisiyle dine girdiğini ve bunların yerine nassa başvurulması gerekliliğini savunan Hanbelîler, kendilerinden olmayanları, özellikle Eş'arîlik ve Mutezile taraftarlarını kafir kabul ediyor ve onlara şiddet uygulamaktan kaçınmıyorlardı. (Ocak, 2002, ss. 99-100)

Abbasî hilafetinin son iki yüzyılında altın çağını yaşayan Hanbelîler, Bağdat'ta sahip oldukları gücü içki içilen ve müzik çalınan evlere baskın yaparak, kadın ve erkeklerin sokakta birlikte yürümelerini engelleyerek kullanıyorlardı. Selçuklu hakimiyetinden önceki dönemlerde de Bağdat'ta Şafîilere şiddet uygulamış ve ibadetlerine müdahale etmişler, Şafîiler korkularından Cuma namazlarını ertelemek zorunda kalmışlardı. Bu durum Büyük Selçuklu döneminde de devam etse de Hanbelîlerle Eş'arîlerin itikadi birliğinin tam olarak bozulması Alp Arslan döneminde vefat eden Ebu'l Yala'nın fıkıh eseriyle oldu. Bu dönemde Hanbelî alimleri diğer mezhepleri ehl-i bidat gören bir tutum benimsedi hatta onları lanetlediler. Bu durum diğer mezheplerin de onlara karşı sertleşmesine yol açtı. Buna rağmen sadece Hanbelîlerin diğer mezheplere saldırdığını söylemek yerinde değildir zira Şafîî-Eş'arîlerin de bu tür olaylara sebep oldukları görülmektedir. (Ocak, 2002, ss. 99-114)

Taassup sahibi taraftarları olduğu görülen Hanbelîlik, akla ve iradeye Kuran üstü bir önem atfeden ve kelami meseleleri felsefeye dayandırarak tartışan Mutezileyle de kaçınılmaz olarak çatışma içindeydi. Bu çatışma Büyük Selçuklular döneminde de devam etti. Hanbelîlerin 1067'de Mutezile müderrisi Ebu Ali b. Veled'e hakaret ederek saldırmaları ve onun hem ibadetini hem de verdiği dersleri engellemeleri bunun bir örneğidir. Daha sonra Hanbelîler diğer Sünni mezhepleri de yanlarına alarak Mutezile aleyhinde faaliyetlerde bulundular. (Ocak, 2002, ss. 113-117)

Aynı dönemde çatışma içinde olan diğer gruplar ise Eş'arîler ve Mutezililerdir. Aralarındaki çekişme İmam Eş'arî'nin Mutezili alimiyken daha sonra bu ekolün metodundan tamamen vazgeçtiğini herkese ilan etmesiyle başlamıştır. Büyük Selçuklu döneminde de iki mezhebin alimleri arasında tartışmalar döndü ve taraftarları çatışma içine girdiler. (Kara, 2007, ss. 269-273)

Eş'arîlerin tartışmaya girdikleri bir diğer grup da Maturidîlerdir. Maturidîlerin adı kaynaklarda "Maturidî" olarak değil "Semerkant alimleri", "Maveraünnehir alimleri" şeklinde anılmaktaydı. 11. yüzyıldaki tartışmalarda da iki taraf da el-Maturidî'nin adını vermeden birbirlerini eleştirmektedirler. Bu dönemdeki tartışmalar daha çok tekvin konusu etrafında dönmüş ve iki mezhep de Sünni itikad mezhepleri olmasına rağmen alimler birbirlerini tekfir etmiş ya da Ehl-i Sünnet dışında görmüşlerdir. Bu sert tartışmaların yanında daha yumuşak bir üslupla sürdürülen tartışmalar da olmuştur fakat bunlar halka yansımada alimler arasında yaşanmıştır. (Kara, 2007, ss. 336-339)

Mezhepler arasındaki söz konusu çatışmaların yanında bazı taraftarların mezhep değiştirdiği de görülmektedir. Özellikle naslara tevîl uygulanamayan metodundan dolayı Hanbelîlikten diğer Sünni mezheplere, özellikle de Şafîliğe geçiş fazlaydı. Bunu yapanlar o dönemde çevrelerinden baskı ya da olumsuz bir tepki görmediler. Şafîliğe geçişin fazla olmasındaki temel neden Nizamülmülk'ün kurdurduğu ve Eş'arî-Şafîî anlayışıyla eğitim veren Nizamiye medreselerinin sahip olduğu geniş imkanlardı. Bu medreselerde Şafîî olmayan alimler müderrislik yapamıyordu. Şafîî olanlara ise çok geniş imkânlar ve para sunulmaktaydı. Bu yüzden Hanbelîlikten olduğu kadar çok değilse de Hanefîlikten de Şafîliğe geçen alimler ve müderrisler mevcuttu. Fakat bunlar kendi taraftarlarından sert tepkiler aldılar ve bazıları topraklarını terk etmek durumunda kaldı. (Ocak, 2002, ss. 118-120)

Büyük Selçuklular döneminde mezhepler arasındaki ilişkilere bakıldığında her ne kadar Abbasîler döneminde kelam ilminin oldukça ilerlediği ve fıkıh mezheplerinin temel özellikleriyle oluştuğu bilinse de yaklaşımlarında büyük farklılıklar olmayan mezheplerin alimleri arasında da çekişme yaşandığı ve mezhep değiştirmenin toplumda belli ölçüde doğal kabul edildiği göz önünde bulundurulduğunda söz konusu çekişmelerin siyasi tarafının ağır bastığı görülebilir. Bahsedilen mezhep değiştirme olaylarının Nizamülmülk döneminde imkanları oldukça arttırılan Eş'arî-Şafîîlik mezhebi yönünde olması da bunu doğrulamaktadır.

2.2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Sünni Siyaseti

10. yüzyılda Müslüman olan ve Sünni-Hanefiliği benimseyen Büyük Selçuklu Devleti'nin yürüttüğü dini siyaset yalnızca Bağdat'la ve Abbasî Halifesi'yle ilişkilerinde değil, hakim oldukları coğrafyada varlık gösteren tüm Sünni mezheplerle ilişkilerinde görülmektedir. 11. yüzyıl hem Sünni ve Sünnilik dışı mezhepler arasında hem de Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında kavga ve çekişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu çekişmeler kimi zaman alimler arasında sert veya yumuşak tartışmalar halinde kalmış, kimi zaman ise halka da

yansıyarak taraftarlar arasında ölümle sonuçlanan kavgalar yaşanmıştır. Söz konusu kavgalar aralarında büyük yorum farklılıkları bulunmayan mezhepler arasında siyasi rekabete dayalı olarak da yaşanmıştır. Bu bölümde Büyük Selçuklu sultanlarının söz konusu çekişmelere karşı nasıl bir siyaset izledikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in döneminde Rey'de Hanefilerin ibadet etmesi için bir camii inşa edildi. Selçukluların aracılığıyla göreve gelen Ebu Abdullah ed-Damegani Bağdat kadılıkudatlığında 30 yıl görev yaptı. Tuğrul Bey'in atadığı kadı ve imamlar da Hanefi mezhebiniydi. (Kara, 2007, s. 170)

Sünni siyaset açısından Tuğrul Bey döneminin en dikkat çeken olayları "Mihnet dönemi" olarak adlandırılan ve 1053 yılında Nişabur'da Eşarilerin minberlerden lanetlenmesiyle başlayarak Nizamülmülk'ün vezirliğine kadar süren dönemde olan olaylardır. Tuğrul Bey'in veziri Künduriî, ondan bid'atçılar için minberlerden lanet okutmak amacıyla izin aldı, daha sonra bu lanetleme işine itikatta Eş'arî olan tüm mezhepleri dahil ederek onları tekfir ettirdi. (Ocak, 2002, ss. 93-94; Kara, 2007, s. 274)

Uygulamaya gelen ilk tepki, dönemin ileri gelen Eş'ar alimi el-Kuşeyrî'nin yazdığı risaledir. Bu risale, tüm Ehl-i Sünnete yönelik olup içeriğinde el-Eş'arî ile ilgili asılsız iddialar yalanlanmakta ve onun Ehl-i Sünnete değil Mutezile ve Mücessimeye karşı geldiği anlatılmaktadır. (Ocak, 2002, s. 94; Kara, 2007, s. 280) Bunun üzerine diğer Eş'arî alimleriyle beraber Tuğrul Bey'in huzuruna çağrılan el-Kuşeyrî, risalesinde yazmış olduğu gibi el-Eş'arî ile ilgili iftiraları yalanladı. Tuğrul Bey ise eğer el-Eş'arî denildiği gibi Ehl-i Sünnete karşı gelmediyse zaten uygulamanın onu kapsamadığını belirtti. (Kara, 2007, s. 276) Ardından kendine göre el-Eş'arî'nin bid'atı arttıran bir şahıs olduğunu ilave ederek alimleri geri gönderdi. Benzer bir niyetle el-Beyhakî de Vezir Künduriî'ye Eş'arîliği savunan bir mektup yolladıysa da etkili olamadı. (Ocak, 2002, ss. 95-96)

Minberlerden lanet okutulmasının ardından Eş'arî alimleri yakalanıp zindana atılmaya başlandı. Ebu Sehl, el-Kuşeyrî, el-Furatî ve el-Cüveynî'nin yakalanması için Tuğrul Bey emir çıkartınca el-Cüveynî kaçarak Ebu Sehl ise bölge dışında olduğundan kurtuldu; el-Kuşeyrî ve el-Furatî ise yakalanarak zindana atıldılar. Dışarıda olan Ebu Sehl, içeride tutulan alimleri kurtarmak için adamlarıyla şehre gelerek bölge valisinin güçleriyle savaştı. Galip gelerek valiyi esir alan ve zindandakileri kurtaran Ebu Sehl bu defa Tuğrul'un emriyle tutuklandı. Hapisten kurtulduğunda ise dönemindeki yüzlerce Eş'arî alimi gibi Hicaz'a göç etti. (Ocak, 2002, ss. 96-97; Kara, 2007, ss. 279)

Hanefi-Maturidi mezhebinden olan ve Sünniliğin güçlenmesi için çabalayan Tuğrul Bey'in ve devletin Ehl-i Sünnet içinde yer alan Eş'arî-Şafî mezhebine yönelik neden böyle bir siyaset izlediğinin açıklanması zordur. Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda olayları Vezir Kündurî'nin kişiliğine bağlayarak açıklama eğilimi vardır. Alican'a göre:

“Mezhebî mensubiyeti konusunda farklı kayıtlar bulunan ve bir rivayette Şii, bir rivayette Mutezilî, bir başka rivayette ise Hanefî olduğu kaydedilen, fakat esasen Mu'tezilî-Hanefî olan Kündürî, taassup derecesinde bağlı olduğu fikirlerinden dolayı dinî açıdan genel anlamda ehl-i sünnet ve'l-cemaat anlayışı içerisinde değerlendirildiği bilinen itikadî nitelikli Eş'arîlik ile amelî nitelikli Şafîlik mezheplerine karşı düşmanca bir tutum benimsemişti. Bu tür düşmanca tutumlar, orta çağlarda son derece yaygın ve normal olan eğilimlerin bir yansıması olsa da, mesele, onun söz konusu dinî eğilimlerini siyasallaştırmış olmasıydı. Kündürî, esasında inanç bakımından sahip olunması muhtemel bireysel tercihlerin yansıması olmakla sınırlı kalması gereken bu tutumunu Selçuklu siyasetine taşımakta bir beis görmemiş, Selçuklu hükümdarı tarafından kendisine emanet edilen iktidarı, bireysel inanç ve tutumlarını resmîleştirmekte kullanmıştı. Hatta o, bunu, muhtemelen Sultan'ı aldatarak yapmıştı.” (Alican, 2014, ss. 245-246)

Mihnet dönemi olaylarını sadece vezirin kişisel taasubuna bağlamak, Sultan Tuğrul'un devrin alimlerinden aldığı bunca tepkiye rağmen neden bu siyaseti sürdürmekte ısrarcı olduğu konusunda ikna edici değildir. Ocak, olayı yine Kündürî tarafından açıklarken vezirin taassubundan değil siyasi çıkarları gereği böyle davrandığını savunur:

“Eş'arîlerin lanetlenmesi işinde Kündürî için muharrik güç olarak, belki de en önemlisi, onun siyasî ihtirasları ve bunu gerçekleştirmede lanetleme olayını bir araç olarak kullanmasıdır. Bahsedilen dönemde Nisabur Şafîülerinin reisi Cemâlu'l-İslâm Kadı Ebû Ömer vefat etmiş, yerine oğlu ve Nisabur halkının kendisiyle iftihar ettiği hadîs âlimi Ebû Sehl b. el-Muvaffak getirilmişti. Kendisine hilatle birlikte babasının unvanı da verilen bu âlim; Eş'arîliğin hararetili savunucusu, maddî yönden zengin, cömert ve cesur olup, evi de Şafîî ve Hanefî ulemâsının buluşma yeri idi. Tuğrul Bey tarafından da iltifat gören bu âlimin vezirlik makamına getirilmesi ihtimali vardı. Ebû Sehl'in kendi makamını elinden alabileceğini sezen ve bu ihtimali ortadan kaldırmak için Ebû Sehl'i Sultan'ın gözünden düşürmek isteyen Kündürî, böyle bir tertibin içine girerek, bidatçilerin lanetlenmesi işi için sultandan izin çıkarmış, sonra da buna Eş'arîleri katarak, hem mezhebî taassubunu diğerlerine karşı göstermiş, hem de Eş'arîlerin lanetlenmesi vesilesiyle Ebû Sehl'i devre dışı bırakmayı amaçlamıştır.” (Ocak, 2002, s. 93)

Siyasi açıdan Ocak gibi vezirin kişisel çıkarlarını sebep gösteren Kara, olayın itikadi boyuttaki arka planına da yer vererek Büyük Selçuklu devrinden önce başlayıp halen sürmekte olan Eş'arî-Mutezilî mücadelesine dikkati çeker:

“Görüldüğü gibi Selçuklular dönemine gelen süreçte Eşarilerle Mutezililer hiçbir zaman barışık olmamışlar, özellikle Eşariler tarafından susturulan ve gündün güne itibar kaybeden Mutezililer içten içe Eşari mensuplarına karşı düşmanlık beslemişlerdir. İslam dünyasında Sünni çevrelerce büyük kabul gören ve böylece daha ortaya

çıkığı ilk andan itibaren Sünni İslam dünyasında altın çağlarını yaşayan Eşarilik, Sultan Tuğrul döneminde Mutezili vezir Amidiülmülk el-Kündürî'nin idareye hakim olmasıyla bambaşka bir sürece girmiştir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in önemli vezirlerinden biri olan el-Kündürî'nin dini ve siyasi nedenlerle Eşariliğe olan düşmanlığı, artık daha çok bu ekolle temsil edilen Sünniliği, ilki, iki asır önce Abbasiler döneminde yaşanmış olan ikinci bir "Mihne" olayı ile karşı karşıya bırakmıştır." (Kara, 2007, s. 273)

Bu yaklaşımlar olaya Kündürî açısından bakıldığında daha ikna edici dursalar da Tuğrul'un neden onun sözünden çıkmadığı sorusu hâlâ cevapsızdır. Kara'ya göre bunun üç temel sebebi vardır. Birincisi, Tuğrul Bey'in vezirinin Hanefi oluşu sebebiyle ona mezhep kavgaları konusunda fazlasıyla güven duymasıdır. Üstelik bu güven sadece dini konularda değil siyasi konularda da geçerlidir. İkincisi, Selçukluların varlıklarını sürdürdükleri coğrafyadaki zorlu mücadeleler Tuğrul Bey'in eğitim almasını engellemiştir. Bu durum da onun bölgedeki mücadeleleri doğru değerlendirememesine yol açmıştır. Üçüncüsü ise Tuğrul Bey'in yapılan uygulamadan kasıtlı olarak geç haberdar edilmesidir. Nişabur Şafîîlerinin reisi Ebu Sehl birçok kez konuyu görüşmek için Tuğrul Bey'in huzuruna çıkmak istese de Vezir el-Kündürî buna engel olmuştur. (Kara, 2007, ss. 275-276)

Veziri tarafından yönlendirilmesi süreci etkileyen faktörlerden biri olsa bile Tuğrul Bey açısından olayı tamamen açıklayıcı değildir. Zira başlangıçta Tuğrul Bey'in alimlerle görüşmesi engellense de sonradan taraflar arasında görüşmeler yapılmıştır. Üstelik Tuğrul Bey'in aldığı tepkiler sadece Eş'arî-Şafîî kesiminden olmamış, kendisiyle aynı mezhepten olan Hanefiler de olaylara tepki göstermiştir:

"Başta el-Cüveyni, el-Kuşeyri ve el-Beyhaki gibi ileri gelen alimlerin, Eşarilere karşı böyle bir mihnenin uygulanmasının dinen asla caiz olmayacağına dair yazdıkları fetvaların ulaşmadığı neredeyse hiçbir Hanefi ve Şafii kalmamıştır. Ülkenin tüm bölgelerine ulaştırılan bu fetvalar Hanefi, Şafii ve Maliki alimlerce imzalanmış ve çok büyük bir destek görmüştür." (Kara, 2007, s. 281)

Bu açıdan bakıldığında Tuğrul Bey'in özellikle kendisi gibi Hanefi olan kesimin verdiği tepkilerden yanlış bir siyaset izlemekte olduğunu fark etmesi ve iddia edildiği gibi olaylar Mutezili taassubundan kaynaklanıyorsa buna karşı çıkması gerekirdi. Bunu yapmamış olması Tuğrul Bey'in de Eş'ar-Şafiiiler aleyhinde bir politikadan çıkar sağlaması ihtimalini akla getirir. Böyle bir durumu hangi şartların yaratmış olabileceğini anlamak, dönemi anlatan birincil kaynakların çelişkili bilgiler vermesinden dolayı zorlaşsa da farklı yorumlar mevcuttur.

Genç'e göre Mihnet olayının sebepleri dönemin tarihi, toplumsal ve dini koşullarında aranmalıdır:

“Hâlbuki Tuğrul Bey'in siyasi ve askeri faaliyetleri ile Selçukluların Sünni siyaseti ve hatta Sultan'ın dini inançları ve mezhebi tercihiyle tam bağdaşmayan Eş'ariliğin lanetlenmesinin mutlaka daha başka sebep ve dinamikleri olmalıdır. Aksi takdirde Nişabur fitnesini ve dolayısıyla o dönemde halk ve âlimler arasında azımsanmayacak mensubu olan ve üstelik kendisini Sünniliğin temsilcisi gören Eş'ariliğin lanetlenmesi ve bazı Eş'ari alim ve imamlarının sürgüne gönderilmesi, herhalde sadece vezir Kündürî'nin mezhep taassubu, düşmanlığı ve siyasi hırsıyla izah edilemez.” (Genç, 2007, s. 296)

Bununla beraber Genç de dönemin kaynaklarında Tuğrul Bey'in dindar biri oluşunun vurgulandığını hatırlatarak olayları Vezir Kündürî'nin yönlendirmelerine bağlar:

“Dolayısıyla bu uygulamayı, daha ziyade, Sultan'ın böylesine derin dini-mezhebi-kelami meselelere vakıf olmamasından yararlanarak, kendi siyasi hırs, duygu ve inançlarına kapılan vezir Kündürî'nin tertibi ve işi olarak düşünmek daha isabetli olacaktır. Nitekim tarihçimiz İbnü'l-Esir, gerçekte Ehli Bid'ati lanetlemek için Sultandan alınan izin yazısına, sonradan vezir Kündürî tarafından Eş'arilerin dâhil edildiğini açıkça teyit etmektedir.” (Genç, 2007, s. 302)

Olaylara devrin siyasi ve bölgesel şartları açısından yaklaşan Peacock'a göre ise mihnet Nişabur'la sınırlı bir uygulama olabilirdi. Dönemle ilgili bilgiler veren 14. yüzyıl Eş'arîlerinden Sübki; Horasan, Suriye, Hicaz ve Irak'ı da olayın yaşandığı yerlere dahil etse de o dönemde bu bölgelerden sadece Horasan Büyük Selçuklu egemenliğindedir. Ayrıca aynı dönemde birçok Şafîî din adamı Nişabur yakınlarındaki Tus'ta vaaz vermeye devam etmiş, hatta ileri gelenler dışındaki Şafîîler Nişabur'da da etkinliklerini sürdürebilmişlerdir. Bu durum olayları yerel güçler arasındaki iktidar kavgaları olarak yorumlama imkânı doğursa da Kündürî'nin daha sonraları izlenen siyaseti tersine çevirmesi ve Sübkî'nin bazı ileri gelen Eş'arîlere yine Selçukluların kendilerinin yardım ettiği bilgisini vermesi çelişkili bir durum ortaya çıkarır. (Peacock, 2017, ss. 128-134)

El-Beyhakî'nin yorumuna göre mihneti başlatması Tuğrul'a dış güçler tarafından önerilmişti. Burada söz edilen güçlerin Hanbelîler olması muhtemeldir zira onları destekleyen ve kendisi de Hanbelî olan Abbasî halifesinin veziri İbnü'l- Müslime, birçok kaynağa göre Büyük Selçukluların 1055'te Bağdat'a gelmelerinin ardındaki asıl kişiydi. O dönem Bağdat'taki Eş'arî- Hanbelî çatışmasında Hanbelîler üstün gelmişti. Bu çatışma zaman zaman öyle bir noktaya gelmişti ki Sünni gelenek içindeki Eş'arîler, Şîî Fatimîlere yakınlaşan bir siyaset izlemişlerdi. İbn Müslime de Hanefilerin desteğini almak için Tuğrul'a Eş'arî karşıtı bir politika izlemesini söylemiş olabilirdi. (Peacock, 2017, ss. 128-139)

Abbasî Halifesi el-Memun döneminden sonra ikinci defa Büyük Selçuklular devrinde gerçekleştiği görülen Mihnet uygulaması, Tuğrul Bey'in Sünni siyasetindeki büyük bir çelişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Olayları hazırlayan koşulların tamamını ortaya çıkarmak mümkün değildir. Fakat siyasi çıkarları gerektirdiğinde Sünni Abbasî halifesine bile yetkilerini hatırlatan Tuğrul Bey'in veziri tarafından kolayca kandırılması her ne kadar Büyük Selçuklu Devleti içinde vezirlerin etkisinin büyük olduğu bilinse de kolay değildir. Ehl-i Sünnet içinde önemli bir yeri olan Eş'arîliğe karşı Hanefî Selçukluların böyle bir siyaset izlemesi tartışma ve çekişmelerin kelami boyutta kalmayıp siyasi bir boyut kazandığının da bir göstergesidir. Nitekim ileriki bölümlerde ele alınacağı gibi Eş'arî-Şafîiler ve Hanefiler arasında iki tarafın ilişkilerinin olumlu olduğu dönemlerde bile en azından seçkin sınıf yetiştirme konusunda bir çekişmenin devam ettiği görülmektedir.

Tuğrul Bey'den sonra yerine gelen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan döneminde öncekiyle tamamen zıt bir dini siyaset uygulanmaya başladı. Göreve gelir gelmez Vezir Kündürî'yi yakalatıp idam ettiren Alp Arslan, onun yerine Eş'arî-Şafîî olan Nizamülmülk'ü getirdi. (Ocak, s. 98). Fakat bu noktada mihnet olayının Nizamülmülk etkisiyle Alp Arslan döneminde bitirildiğini kesin olarak söylemek yanlış olacaktır. Kündürî'nin yaşamının sonlarında yaptıklarından pişmanlık duyması ve uygulamanın Tuğrul Bey'in devrinde sonlandırılmış olması ihtimali de belirtilmelidir. (Peacock, 2017, s. 139)

Nizamülmülk'ün Şafîilik adına en önemli faaliyeti Nizamiye Medreselerini kurmasıdır. Bağdat'la beraber başka büyük şehirlerde de açılan medreselerde Eş'arî-Şafîî mezhebinden olanlara geniş imkânlar sunuldu. Arıkan'a göre Şia ile mücadele için değil, bir önceki dönemde Mihnet olayını yaşayan Eş'arîleri güçlendirmek için kurulan bu medreselerde müderristen kütüphaneciye kadar herkes ancak Eş'arî-Şafîî mezhebinden olabilirdi. (Arıkan, 2011, s. 45) Nizamiyelerde el-Cüveynî, el-Kuşeyrî ve eş-Şirazî gibi alimlerin yanında Gazali gibi Sünnilik tarihinin önemli bir ismi de ders vermişti.

Nizamülmülk'ün Eş'arî-Şafîî yanlısı bir politika izlemesinde Mihnet olayının ardından adaleti ve mezhepler arasındaki dengeyi sağlama isteği kadar kendi siyasi otoritesini güçlendirme niyeti de etkilidir. (Genç, 2007, s. 298) Nitekim Nizamülmülk bütün oğullarını, torunları ve damatlarından bazıları gibi daha birçok yakını devlet kadrolarına yerleştirmiştir. (Özgüdenli, 2013, s. 187) Bununla beraber Nizamülmülk mezhepler arasında dengeli bir siyaset izlemeye çalışarak kendi faaliyetlerini de yürütebilme imkanı bulmuştur. (Genç, 2007, s. 298) O dönem kadıların Hanefilerden, müderrislerin ise Şafîilerden seçilmesi de

Nizamülmülk'ün fıkıh alimlerinin Şafîilerden yetişmesi için izlediği bir siyaset olarak görülür. (Genç, 2007, ss. 298-299; Kara, 2007, ss. 249-250)

Sultan Alp Arslan, vezirinin bu faaliyetlerine müsaade etse de kendisinin Eş'ar-Şafîii yanlısı bir siyaset izlediğini iddia etmek güçtür. Hanefiliği benimseyen Sultan, Nizamülmülk'ün Siyasetname adlı eserine göre vezirinin Şafîi olmasından memnun değildir:

“Allah nurunu devamlı kılsın, Sultan-ı Şehid kendi mezhebi üzerinde o kadar sağlam ve doğru idi ki, “Eğer vezirim Şafîi mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli siyasetçi ve daha heybetli olurdu” dediğini defalarca duydum. Kendi mezhebinde pek ciddi olması sebebiyle, Şafîi mezhebinde olmayı bir kusur saydığından devamlı endişe edip, korkuyordum.” (Nizamülmülk, s. 66)

Alp Arslan döneminde Nizamiye Medreselerine karşılık Hanefi mezhebine göre eğitim verecek medreseler de kuruldu. Müstevfi Şerefü'l-Mülk Ebu Sa'd Muhammed, Nizamiye Medreselerinde sadece Şafîi alimlerin ders verebildiklerini öğrenince Ebu Hanife'nin kabrinde bir türbe yaptırarak karşısına da bir medrese inşa ettirdi. Bu medresenin inşası da Nizamiye gibi 1066'da tamamlandı ve Hanefilere vakfedildi. (Genç, 2007, s. 304; Kara, 2007, s. 248) Bu durum daha önce belirtildiği gibi iki Sünni mezhep arasında kavga olmasa da alim yetiştirme konusunda rekabetin sürdüğünü açıkça göstermektedir.

Melikşah döneminde de Hanefiler için medreseler yaptırılmaya devam edildi. Dönemin kaynaklarına göre Melikşah, namazı Hanefi usulüne göre kıldıran, bayram namazlarında tekbiri Hanefi mezhebine göre okutturan ilk sultandır. (Kara, 2007, s. 172)

Bu dönemin mezhep çatışmalarında öne çıkan olaylar ise el-Kuşeyrî fitnesi olarak anılan olaylardır. Şafîi alim el-Kuşeyrî, 1076'da Bağdat'taki Nizamiye ve Şeyhu'l-Şuyuh medreselerinde verdiği vaazlarda Eş'arîliği överken Hanbelîleri ise Müslüman olarak görmediğini söyleyerek onları mücessime olmakla suçladı. Bu vaazlar kısa sürede Hanbelîlerin tepkisini çekti. O dönemde el-Kuşeyrî'nin vaazlarını dinleyerek Müslüman olan Yahudi ve Hıristiyanlar vardı. El-Kuşeyrî'ye öfkeli olan Hanbelîler, bu kişilerin rüşvet alarak Müslüman olduklarını ileri sürdüler. Bunun üzerine iki taraf arasında kavgalar yaşanmaya başladı. Şafîilerin ileri gelenlerinden Ebu İshak, Nizamülmülk'e bu kavgaları bildiren bir mektup yolladı. (Ocak, 2002, ss. 103-104)

Aynı dönemde Hanbelîlerin reisi eş-Şerif Ebu Cafer el-Haşimî'ydi. Bağdat'ta ders verdiği sırada el-Kuşeyrî de buraya gelerek Nizamiye vaazlarına başladı. Bu vaazlardan

birinde yine bir Yahudi'nin Müslüman olması yeni olaylara sebep oldu. Müslüman olan adamı yanlarına alıp el-Haşimî'nin vaaz vermekte olduğu Babü'n-Nevba'ya yürüyen bir grup Şafîî ile haberi alarak toplanan Hanbelîler arasında çatışma çıktı. Şafîîler, bu çatışmada içlerinden birinin ölmesinden Halife el-Muktedir ve Ebu Cafer'i sorumlu görerek halifeyi çağırdılar. Halife, bölgeden gitmek üzere olan eş-Şirazî ve taraftarlarını kalmaya ikna etti. Ebu Cafer ise saygılı davranılmakla beraber halifenin sarayında tutuldu. Halife iki tarafı da sarayında toplayıp uzlaştırmaya çalıştı. Ebu Cafer'in elinin öpülmesiyle taraflar bir anlaşmaya vardılar. Anlaşmaya göre el-Kuşeyrî Bağdat'taki vaazlarına devam edecekti. (Ocak, 2002, ss. 104-106)

Olaylar kısa sürede tekrar alevlendi ve halife tarafları yeniden bir araya getirirse de bu defa sonuç alınmadı. Bir müddet sonra Ebu Nasr el-Kuşeyrî Bağdat'tan gidince huzur sağlanmış oldu. Bu olayın Büyük Selçuklu siyaseti açısından belirleyici yönü Nizamülmülk'ün kendisine olayları bir mektupla bildiren eş-Şirazî'ye verdiği cevaptı. Eş'arî-Şafîî mezhebine mensup ve bu mezhebin gelişimi için büyük çabalar gösteren Vezir, bu olayda kendi mezhebinden yana bir politika izlemedi ve verdiği cevapta devletin herhangi bir mezhepten yana olmadığını anlattı. Buna göre Hanbelîlere karşı tavır almaları söz konusu değildi, devletin amacı Sünnileri bir arada tutarak güçlendirmektir. Zaten Hanbelîlerle Şafîîler esasen itikadda ortaklardı. Olayların sürmesi halinde Nizamiyelerin kapatılması bile düşünülebilirdi. (Ocak, 2002, ss. 107-108)

Esasen Abbasî vezirini Hanbelî destekçisi olmakla suçlayan Nizamülmülk, Melikşah'ın etkisiyle böyle bir denge siyaseti izlemiş olabilirdi. Sonuç olarak bu cevap fitneyi yeniden başlattı. Nizamiye Medresesi'nin bir grup fakihî, el-İskenderani önderliğinde es-Sülesa çarşısında toplanarak Hanbelîler aleyhinde konuşmalar yaptılar. Onlara saldıran Hanbelîler, el-İskenderani'yi yaraladı ve bir Şafîînin ölümüne yol açtılar. Bunun üzerine bölgeyi yatıştırmak için Horasanlı ve Deylemlî askerler getirildi ve toplamda on kişi öldü. Bu defa Nizamülmülk önceki mektubuyla zıt bir üslupta yeni bir mektup yazdı. Melikşah da halifeden vezirini değiştirmesini istedi ve tedbir olarak 1080'e kadar iki tarafın da din adamlarına vaaz vermek yasaklandı. 1080'de söz konusu yasak kaldırıldığında ise taraflardan birbirlerini tahkir etmemeleri istendi. (Ocak, 2002, ss. 103-109) Bu olaylarda görüldüğü gibi alimler arasındaki çekişmeler ve fikir ayrılıkları büyük kavgalar ve çatışmalara dönüşebilmekteydi. Bunun bir nedeni anlaşmazlıkların dini soruların nasıl çözümleneceğinden ziyade gruplar arasındaki iktidar kavgalarına dayanması olabilir. Bu

noktada Büyük Selçuklu Devleti, çatışan gruplar arasında denge politikası izlemeye çalışmıştır. Zira siyasi çekişmeler sonucu çıkan karışıklıklar devlet otoritesini zayıflatacaktır.

Dönemin bir başka olayı ise el-Bekrî fitnesidir. Hem Eş'arî hem de Ebu Bekir soyundan oluşuyla Nizamülmülk'ün desteğini kazanan el-Bekrî, ondan aldığı yetkiyle Bağdat'ın dilediği yerinde vaaz verebiliyordu. El-Bekrî, Nizamiyelerde verdiği vaazlarda Hanbelîler aleyhinde konuşmalarıyla tepki çekmeye başladı. Hanbelîler de ona tahkir edici cevaplar verdiler. Bununla yetinmeyen din adamı, Hanbelîlerin toplandığı Mansur Camii'nde de vaaz vermeyi istedi. Nizamülmülk'ün izni olduğu için engel olunamaması sonucu el-Bekrî burada da sıkı tedbir alınarak verdiği vaazda Hanbelîleri tekfir etti. (Ocak, 2002, ss. 109-110) Bu olayda ise Nizamülmülk'ün bir öncekine göre daha farklı bir politika izlediği görülür. Önceden açıkça Şafî yanlılığında bulunmayan Vezir, bu defa destek verdiği din adamının tahkir ettiği kesimin ibadet yerinde vaaz vermesine bile müsaade etmiştir. Bu bakımdan Nizamülmülk'ün daha önceki dengeli siyasetinde Melikşah'ın otoritesinin etkili olduğu yorumu yapılabilir. Sultanın otoritesinin tanınmadığı durumda ise Nizamülmülk'ün Şafî yanlısı tutumu kavgalarda doğrudan etkili olmuştur.

Büyük Selçukluların Sünni siyaseti genel olarak değerlendirildiğinde her ne kadar Sünni-Hanefiliği benimsemiş olsalar da Sünni gruplar arasında her zaman dengeli bir siyaset izleyemedikleri ve birincil kaynakların bazı noktaları açıklamada yetersiz kalmasına rağmen siyasi çıkarlarını önde tutarak siyasetlerini belirlediklerini söylemek mümkündür. Tuğrul Bey döneminde Ehl-i Sünnet içinde önemi büyük olan Eş'arîlere karşı Hanefiliğe daha uzak olan Hanbelî ya da Mutezile mezhepleriyle birlikte hareket edilerek baskı uygulanması, Alp Arslan döneminden itibaren Eş'arîliğin gelişme faaliyetlerine müsaade edilse de diğer mezheplerle aralarında çatışma yaşandığında dengeli davranılmaya çalışılması ve Eş'arîlikle rekabetin sürdürülmesi bunu doğrulayan durumlardır.

Esasen çok yakın zamanda Müslüman olmuş bir topluluk olan Büyük Selçukluların siyasetinin taassupla belirleneceğini iddia etmek yerinde değildir. 21. yüzyılda bile Türkler arasında İslamiyet öncesinden gelen inançların varlık gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda 11. yüzyılda bu inançların Selçuklular üzerindeki etkisinin ne kadar fazla olduğu tahmin edilebilmektedir. Bu bağlamda sultanların icraatlarının Sünniliğin güçlendirilmesi amacıyla ziyade Sünnilik üzerinden devletin bölgedeki otoritesinin güçlendirilmesi amacını taşıdığı söylenebilir.

2.2.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Şîi Siyaseti

Tuğrul Bey döneminde Abbasî halifesinin davetiyle Bağdat'a gelerek Sünni egemenliğini sağlayan Büyük Selçuklular, bölgedeki Şîi güçlerle siyasi ve askeri bir mücadele yürütmeleri dolayısıyla Ehl-i Sünnetin yükselişinin sebebi ve Sünniliğin hamisi olarak görülmüşlerdir. Selçukluların bölgedeki Sünni çoğunluğa hitap etme isteği ve henüz Bağdat'a girmeden de koşulların Sünnilik lehinde gelişmeye başlaması gibi sebeplerle genel siyasetleri Sünni yanlısı olsa da Şîilere yönelik izlenen siyaset de en az Sünni mezheplerde olduğu kadar karışıktır. Bu bölümde dini siyasetin bir başka önemli kısmını oluşturan Şîi siyaseti incelenecektir. Bölümün başında zorunlu olarak Büyük Selçukluların Bağdat'a girmelerinden itibaren sürdürdükleri siyasi ve askeri mücadeleye değinilecek, ardından Şîilerin ibadetlerine ve devlet kadrolarında yer almalarına nasıl bakıldığı kısaca anlatılacak ve genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Büyük Selçuklular Bağdat'a geldiklerinde Büveyhîlerle, toprakları genişledikçe de Fatımîlerle ilişki içine girdiler. 10. yüzyılda ortaya çıkan Büveyhîlerin soyları Deylemlî fakir bir aileye dayanmaktaydı. Topraklarını kısa sürede genişleten Büveyhîler 945'te Bağdat'ı ele geçirdiler. Bölgedeki siyasi güç haline gelmeleriyle Abbasî halifesinin yalnızca dini otoritesi kaldı. Bununla beraber Türk askerlerinin de bölgedeki etkisi artmaktaydı. (Ocak, 2002, ss. 163-164)

Şîiliği benimsemiş olan Büveyhîler, Bağdat'a geldiklerinden beri Şîi ritüellerini uyguluyorlardı. On Muharrem günü yas tutuyorlar, Ali'nin Peygamber tarafından halife ilan edildiğine inanılan Gadirü'l-Humm bölgesinde kutlamalar yapıyorlardı. (Ocak, 2002, s. 164) Abbasî halifesi onlara karşı Sünniliği benimsemiş olan Gaznelilerden yardım istedi. Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud'un Şîilerle hem içeride hem dışarıda mücadele vermelerine rağmen Bağdat'ta Şîiler üstün konumdaydı. 11. yüzyıla gelindiğinde ise Büveyhîler kendi iç çekişmelerinden dolayı zayıflamakta, halife de onların faaliyetlerini engellemeye çalışmaktaydı fakat bölgedeki gerilim artmıştı. (Ocak, 2002, ss. 165-166)

Büveyhîler, 1044-1048 arasında hükümdar olan Ebu Kalicar dönemine dek İmamiyye Şîiliğini, onun dönemde ise Fatımîlerin etkisiyle İsmailiyye Şîiliğini benimsediler. Fatımîlerin önemli dailerinden eş-Şirazî de Ebu Kalicar desteğiyle İran bölgesinde faaliyetlerini sürdürdü. Bu faaliyetleri önlemek isteyen halife, Ebu Kalicar'ı dailere destek vermeye devam ederse Büyük Selçuklulardan yardım istemekle tehdit etti. Ebu Kalicar bunun üzerine eş-Şirazî'den kısa bir süreliğine faaliyetlerini durdurmasını istese de etkili olmadı. Abbasî halifesi el-Kadir

ve kendisinden sonra başa geçen el-Kaim, Selçuklulardan yardım talep etme yoluna gitmeden evvel Fatımileri karalama politikası izlediler. Toplantılar düzenleyerek Fatımî halifelerinin aslında Ali soyundan değil Mecusi ya da Yahudi olduklarını söylediler fakat bu şekilde kitleler üzerinde etkili olamadılar. (Ocak, 2002, ss. 167-168)

Selçuklular henüz Bağdat'a girmeden Büveyhîlerle ilişkileri başladı. Ebu Kalicar, fetihlerini Irak-ı Acem'e yönlendiren Büyük Selçuklulara karşı tedbirli davranarak barışçıl bir siyaset izledi. Böylelikle bir müddet Bağdat'a girmeyen Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey, Ebu Kalicar'ın kızıyla; Ebu Kalicar ise Çağrı Bey'in kızıyla evlendi. Ebu Kalicar'ın ölümünden sonra ise taht kavgaları başladı. Onun yerine oğlu Melikürrahim geçerken, Büyük Selçuklular diğer aday olan kardeşi Ebu Mansur'u desteklediler. Ebu Mansur ve kardeşi Ebu Ali de Şiraz ve Basra taraflarını ele geçirdiler. Melikürrahim ikisinin de üzerine kuvvetler yollasa da Ebu Ali, Tuğrul'dan yardım isteyerek Huzistan'ı ele geçirdi ve sonuç olarak sadece Irak Büveyhîlerde kaldı. (Ocak, 2002, ss. 169-170)

Büveyhî sultanları zayıfladıkça Bağdat'ta Türk ve Deylemli askerler güçleniyordu. Komutan Arslan Besasirî bu dönemde hem halifeden hem de sultanlardan güçlü konumdaydı. Halifenin veziri İbnü'l- Müslime'yle de husumeti olan Besasirî, kendine yönelik saldırılardan onu sorumlu tutuyor; İbnü'l- Müslime de onu Mısır halifesine yakın olmakla suçluyordu. İbnü'l- Müslime'nin halifeyi etkilemesiyle Arslan Besasirî Bağdat'tan çıkarıldı, Mısır'a alınmasa da bölgeden destek aldı. (Ocak, 2002, ss. 170-171)

İçine düştüğü zor durumdan kurtulmak isteyen Halife el-Kaim sonunda Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Bağdat'taki Türkler Tuğrul Bey'in bölgeye girmesini istemediler. Tuğrul Bey geldiğinde halife, vezir ve sultanlar tarafından karşılandı. Yönlendirmeler sonucu Türk askerleri de geçici olarak Tuğrul'la anlaşmaya vardılar. Fakat Tuğrul Bey Bağdat'ta kalmaya başladıktan sonra halk Melikürrahim'i savunmak amacıyla Tuğrul Bey'in adamlarına saldırmaya başladı. Bu durumda Oğuzları koruyan Kerhli Şiîler oldu. Tuğrul da Şiîlerin reisini yanına çağırarak ona teşekkür etti. Bu sırada Sultan Melikürrahim Tuğrul'un huzuruna gelip durumu düzeltmek istediysen de Tuğrul olaylardan onu sorumlu tutup zindana attırdı. Halifenin isteği üzerine bir süre sonra serbest bıraktı fakat iktidarına el koyarak bölgedeki Büveyhî egemenliğini tamamen bitirdi. O esnada Besasirî de Mısır'a kaçarak Fatımilere sığındı ve Şiî destekçisi askerlerle büyük bir ordu kurdu. (Ocak, 2002, ss. 171-172)

Fatımî halifesi ve Besasirî, Tuğrul'un egemenliğini zayıflatmak için kardeşi İbrahim Yınal'ı isyana teşvik ettiler. Onların desteğini alan Yanal da Şiî halife adına hutbe okutma

vaadinde bulundu. (Ocak, 2002, s. 198). Tuğrul Bey kardeşinin isyanıyla uğraşırken Besasirî de Bağdat'a geri dönerek Şii halife adına hutbe okuttu. Ardından Kadıkudat ed-Damegani gibi önde gelen Sünni alimleri tehdit ederek Şii halife için biat aldı. (Kara, 2007, s. 157)

Besasirî'nin Bağdat'a döner dönmez hakimiyeti ele geçirmesini sağlayan tek faktör İbrahim Yınal'ın isyanı değildi. Kerhli Şii'lerin ve bazı Türk askerlerin yanında Tuğrul Bey'in askerlerinden zarar görmüş Sünniler de Besasirî'yi desteklediler. (Ocak, 2002, s.190). Şehre Mısır bayraklarıyla giren Besasirî, ezanı Şii mezhebine göre okutmaya başladı. Ardından halifenin sarayını kuşatarak günlerce yağmalattı ve halifeyle vezirini esir aldı. (Ocak, 2002, ss. 191-192)

İbrahim Yınal sorununu çözen Tuğrul Bey'in Bağdat'a dönmesiyle beraber Besasirî yeniden kaçtıysa da kısa sürede öldürüldü. (Kara, 2007, s. 158; Ocak, 2002, ss. 196-197) Kesik başı Bağdat halkına gösterilen Besasirî'nin ölümünden sonra Irak'taki Fatimî hakimiyeti de son buldu. (Ocak, 2002, s. 197)

Fatimîlerle mücadeleler Tuğrul Bey'den sonra da devam etti. Alp Arslan, Fatimîler için önemli bir bölge olan Şam'a yöneldi. Aynı dönemde Halep ele geçirildi. (Kara, 2007, s. 159; Ocak, 2002, ss. 204-205) Suriye ve Filistin bölgelerinde hutbeler Sünni halife ile Büyük Selçuklu Sultanı adına okutulmaya başladı. (Ocak, 2002, s. 205) Melikşah döneminde Mekke ve Medine gibi önemli şehirler ele geçirildi. (Kara, 2007, s. 159) Fakat Mısır meselesi çözülemeden Melikşah'ın vefat etmesiyle bölgede yeniden karışıklıklar çıktı ve Şii-Fatimî sorunu kaldığı yerden devam etti. (Ocak, 2002, s. 205)

Selçukluların dini siyasetinin Sünnilere olduğu gibi Şii'lere karşı da çelişkili olduğu söylenebilir zira verilen örneklerde anlatılan siyasi ve askeri mücadelenin yanında Şii'lerle yakın ilişkiler kurulduğu da görülmektedir. Sünni halifeyle olduğu gibi Şii'lerle de kız alıp verme yoluyla akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Zaman zaman Şii'lerden destek görüldüğü gibi Sünnilerin de olumsuz tepkileriyle karşılaşmıştır. Bağdat'ın yağmalanmasından zarar gören bazı Sünnilerin Tuğrul'a karşı Şii'lerle birlik olup Besasirî'yi desteklemeleri yalnızca Büyük Selçuklular değil bölgedeki tüm gruplar açısından mezhep birliğinin değil grup çıkarlarının öncelikli olduğunun bir göstergesidir.

Kara, Büyük Selçuklu dini siyasetini değerlendirirken Şii'leri aşırı olanlar ve mutedil olanlar olarak ikiye ayırır. (Kara, 2007, s. 153) Aşırı Şii'lere yönelik katı bir tutum sergileyen Büyük Selçuklular, onların Sünni toplumda gerçekleştirmek istedikleri ritüellerine izin

vermediler. Tuğrul Bey, Bağdat'a girdiğinde Şîilerin ezanda kullandıkları ibareleri ve mescit kapılarındaki Ali'yi öven ifadeleri kaldırttı. Alp Arslan, Halep'i fethettiğinde Fatımî halifesi adına okunan hutbeyi Abbasî halifesi adına okutmasının yanında Şîî ezanını da Sünni ezanına çevirtti. Bunların yanında Büyük Selçuklu sultanları aşırı Şîîlerin devlette görev almalarına da izin vermedi. (Kara, 2007, ss. 153-163)

Büyük Selçukluların olumlu ilişkilere sahip oldukları Şîîler ise mutedil Şîîlerdi. Tuğrul Bey Bağdat'a girdiğinde Sünni halktan tepki alırken Kerh'te ona yardım eden Şîîler Kara'ya göre bu mutedil kesimdi. Tuğrul Bey de Kum şehrinde bulunan İmam Musa Kazım'ın kızı Fatıma el-Masume'nin kabrine bir türbe yaptırarak Şîî kesimi memnun etti. Benzer şekilde Melikşah da 1087'de Bağdat'ı ziyaret ettiğinde Şîî büyüklerinin kabirlerine uğradı. (Kara, 2007, ss. 163-166)

Mutedil Şîîler devlette de görev alabiliyorlardı. Melikşah ile Nizamülmülk'ün aralarındaki elçi Mecdülmülk Ebû'l-Fadl Es'ad b. Muhammed Şii idi. Mutedil Şîîlerin kültürel faaliyetlerine de müsaade ediliyordu. Önemli Şîî alimlerden Ebû Yusuf el Kazvini'nin Bağdat'ta kütüphane açmasına izin verildi. Nizamülmülk'ü öven şairler arasında bir Şii şair, Ebû Talib Ali b. Hasan el Alevi de vardı. (Kara, 2007, s. 167)

Evlilik yoluyla akrabalık kurma geleneği Şîîlerle de sürdürüldü ve Melikşah kızlarından birini Şîî olan Mazenderan meliki Sipeh-bud Ali ile evlendirdi. (Kara, 2007, s. 167)

Sünni-Hanefî olan Selçukluların Bağdat'taki Abbasî halifesini Şîî egemenliğinden kurtararak Sünni otoritesini kurması ve 11. yüzyılda Sünniliğin yeniden güçlenmesi, Selçukluların "Sünniliğin hamisi" oldukları yorumunun yapılmasına imkân sağlamıştır. Bu yorum kimi zaman da sultanların dindar kişiler olduklarını gösteren anlatılarla desteklenmiştir. Fakat Şîîlerle zaman zaman siyasi, askeri ve itikadi alanda mücadele yürüttükleri ve Hanefiliği benimsedikleri açıkça görülen Büyük Selçukluların dini politikaları her zaman tutarlılık göstermediği gibi sultanların dindarlığı da şüphelidir. Önceki bölümlerde anlatılan olaylar, Peacock'a göre dini politikadaki bu tutarsızlığı ortaya koyar:

"Hanefî oldukları varsayılan Türkmenler, Bağdat'ın Hanefî kesimini yağmalamış, fanatik Sünni oldukları söylenen Selçuklular da bazen, bazı yerlerde Şîîliği desteklemişlerdir. Tuğrul ve Küdüri Eşarilere mihnet uygulamış, ama bu eziyetlerin kurbanlarına, sultanın safına sığınma olanağı da sunmuşlardı. Sıradan aşiret üyelerinin neye inandıkları hiçbir zaman kesinliğe kavuşamayacaktır, ama onların özel olarak Eşarilik ya da başka bir itikat sistemiyle sıkıntıları olduğu sanılmamaktadır. Ancak, Müslümanlığı kısa bir süre önce kabul

ettikleri konusunda kaynaklar hemfikiridir. Hatta, Ebu'l-Ferec tarafından korunan *Melikname geleneği, Selçukluların Müslümanlığı kabul etmelerini, İslam dünyasını fethetme tasarısına bağlar.*” (Peacock, 2017, s. 143)

Bunun yanında Tuğrul Bey'in dindar biri olduğu bilgisini verenler geleneksel anlatılardır. Onu tasavvufla ilişkilendiren modern dönem araştırmacıları ise sadece Ravendî'nin eserini referans verirler. (Peacock, 2017, ss. 142-143)

Peacock'un Glassen'den aktardığına göre bu dönemde Şii ve Sünni mezhepleri arasındaki ayrım net değildi zira Sünniler arasında Fatimîleri destekleyenler olduğu gibi Şii'ler arasında da Büyük Selçukluları destekleyenler bulunuyordu. Peacock, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiğinde Sünni halkın saldırısına uğrayıp Kerhli Şii'lerden destek görmesini bu bağlamda değerlendirir. (Peacock, 2017, ss. 140-141). Bunun yanında Kara, Şii'lerin devlette görev alabilmelerini Selçukluların mutedil Şii'lerle ilişkilerinin olumlu olması şeklinde yorumlarken Peacock, *Kitabü'n-Nakz*'dan farklı yönde bir bilgi aktarır. Şii din adamı Abdülcelil Kazvini'nin kitabına göre Melikşah döneminde bu görevliler içinde Şii olduğu halde Sünni ya da Hanefi olduklarını gösteren fetvalar çıkarılması için rüşvet verenler vardır. (Peacock, 2017, s. 140)

Genç'in çalışmasında “Ehl-i Sünnetin yükseliş dönemi” olarak anılan 11. yüzyılda bu yükselişe önderlik ettikleri kabul edilen Tuğrul Bey, Nizamülmülk, Gazali ve Nizamiye Medreseleri incelenir. Buna göre söz konusu yükseliş, Şii-Büveyhîlerin zayıfladığı ve siyasi gücün Sünnilere geçmesine imkân sağlayacak çeşitli olayların yaşandığı bir dönemde Abbasî halifesi el-Kadir'in halife oluşuyla başlamıştı. Dönemin koşullarını lehine çeviren el-Kadir, hem Sünni Gaznelilerden destek almış hem de “İtikadü'l-Kadiri” denilen bir beyanname çıkarttırmıştı. Bu beyanname bidadçılığın Sünniliğe uymayan inanç ve fikirlerinden vazgeçmeleri istenmiş ve bunların öğretilip tartışılması yasaklanmıştı. Selçukluların devletlerini 1040'ta kurdukları göz önünde bulundurulduğunda Sünni yükselişin çok daha erken başladığı görülmektedir. (Genç, 2007, ss. 287-289)

Genç, daha önce anlatılan Mihnet olayını da Tuğrul Bey'in çelişkili dini siyasetine örnek olarak gösterir. (Genç, 2007, ss. 293-296) Sünniliğin yükselişinde önem atfedilen bir diğer kişi olan Nizamülmülk'ün kurdurduğu Nizamiye Medreseleri de dönemdeki tek ve en önemli medrese olmamalarının yanı sıra bütün Müslüman kesime açık değildir. (Genç, 2007, s. 305) Gazali ise 1091'de Nizamiye'ye tayininden bir yıl sonra hem Nizamülmülk hem de

Melikşah'ın öldürülmeleriyle burada uzun süre hizmet verememiş, 1095'te Bağdat'ı terk etmişti. (Genç, 2007, ss. 308-310)

Peacock, çalışmasında Bağdat'a girmeden yalnızca elli yıl önce Müslümanlığı seçmiş Büyük Selçukluların eski Türk inanışlarını da korumakta olduklarını savunurken Jean Paul Roux'nun çalışmalarını kaynak gösterir. (2017, s. 144) Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*'nde Büyük Selçukluların başarısında Sünniliği seçerek halifeye kurdukları ilişkilerin büyük payı olduğunu vurgulamakla beraber eski pagan inançlarının hem Müslüman olmuş hem de olmamış halk kesimleri arasında hâlâ etkili olduğunu söyler. Söz konusu etki sadece halk için değil yöneticiler ve seçkinler için de geçerlidir:

“Hükümdarlar ve onların yüksek görevlileri arasında yer alanların Türkleşmiş olanları da, Müslüman adlarının yanı sıra Alp Arslan, Tuğrul Bey, Çağrı Bey ya da ünlü vezir Karatay örneğinde görüldüğü gibi totem adlarını andıran adlar almışlardır. Müslümanlığın tasvir yasağını umursamayarak kentlerin ve sarayların duvarlarına armalarını koymuş olanlar da onlardır. Bu arada, ölmüş düşmanlarının kemiklerini topraktan çıkararak yakma biçimindeki pagan gelenek de varlığını uzun bir zaman sürdürmüştür. Bunun, söz konusu düşmanların yeryüzündeki varlığından kesin olarak kurtulmanın tek yolu olduğuna inanılan dönemlerin anısını mı sürdürdüğü bugün de hâlâ kesin olarak bilinmemektedir.” (Roux, 2015, s. 245)

Roux, ayrıca uzun dönemler devam edecek olan hanedan üyelerinin kanını akıtmama geleneğini de eski inanışlara bağlar ve bunun sebebinin ruhun kanda taşındığı inancı olarak gösterir. (2015, s. 245) Peacock bunlara ilave olarak dönemin birincil kaynaklarından bilgiler aktarır. Selçukluların Buhara'ya girdiği ilk dönemlere tanıklık eden İbn Sina, Türklerin Şaman törenlerini anlatır. Beyhakî tarihinde ise Selçuklu büyüklerinin müneccimlere danışmayı sevdikleri anlatılır. Peacock'a göre bu durum İslam'ın kabul edemeyeceği yoğunlukta yaşanmıştır. Bunlarla beraber yeni yeni yerleşmeye başlayan İslam kültürü de eski Türk inanışlarına etki etmeye başlamış, örneğin Zülkarneyn Türk mitolojisine de girmişti. (Peacock, 2017, ss. 145-148)

Verilen bilgi ve yorumlar doğrultusunda Büyük Selçukluların Şiîlerle mücadelelerini taassup sahibi Sünniler olarak sürdürdüklerini iddia etmek zordur. Önceden de belirtildiği gibi Müslümanlığı yakın zamanda kabul etmiş bir topluluk olarak Sünniliğe ve halifeye verdikleri destek daha çok siyasi nedenlerledir. Büyük Selçuklular zaman zaman Ehl-i Sünnet içindeki belli gruplara karşı açıklanamaz şekilde sert bir siyaset uygularken kimi zaman da çıkarları gereği Şiîlerle yakınlık kurmaktan kaçınmamışlardır. Bunun yanında İslamiyet öncesi inançlar da Müslümanlıkla beraber varlığını korumuştur.

Büyük Selçukluların dini siyasetini belirleyen en önemli etken devletin çıkarlarıdır. Yeni girdikleri bir coğrafyada hızla güçlenen ve topraklarını genişleten Büyük Selçuklular bu coğrafyada Sünnilerin hem çoğunluk olması hem de henüz onlar buraya gelmeden Sünniliğin yükselişini sağlayacak koşulların oluşması dolayısıyla dini siyasetlerinde Sünni yanlısı olmaya çalışmışlardır. Bununla beraber devletin çıkarları gereği kimi zaman Şii'lerle yakınlık kurulduğu kimi zaman gerek Sünni gruplara gerek halifeye baskı uygulandığı gözlenmektedir.

3. BÖLÜM:

EDEBİYAT VE DİNİ KONULARIN ELE ALINMASI

3.1. BÜYÜK SELÇUKLULARIN DEVRİNDE FARS EDEBİYATI

Göçebe bir topluluk olan Selçuklular, devlet kurup topraklarını genişlettikçe farklı coğrafyaların dilleri de gündelik hayata girdi. Selçukluların hakim olduğu bölgelerde konuşulan diller arasında Farsça, Arapça ve Türkçe öne çıkıyordu. Farsça resmi dil olmanın yanında edebi eserlerin de yazıldığı dildi. Önceki dönemlere göre etkisi zayıflayan Arapça, eğitim ve hukuk dili olmaya başlarken Suriye, Irak ve Arabistan gibi Arapların ağırlıklı nüfusu oluşturdukları bölgelerde hâlâ en yaygın dildi. Türkçe ise Karahanlılardan beri bu dilde eserler verilmeye başlansa da Selçuklularda zamanla saray ve ordunun dili haline geldi. (Özgüdenli, 2012, ss. 633-635)

Devlet yönetiminin büyük kısmının İranlılardan oluşması dolayısıyla Farsça resmi dil olmuştu. Kartal ve Şentürk'e göre bunun temel nedeni sözlü kültüre sahip göçebe Oğuzların bir yazı diline sahip olmamaları olabilirdi. (2017, s. 76) Resmi yazışmalarda Tuğrul Bey'in veziri Kündurî ve Alp Arslan'ın veziri Nizamülmülk dönemlerinden itibaren Farsça kullanılmaya başlamıştı. Farsça edebi eserlerle ise Selçukluların ilk olarak ne zaman tanıştıkları belirsizdir. Fakat bazılarının okuma yazma bildikleri bile şüpheli olan sultanların Farsça edebiyatın gelişmesine büyük önem verdikleri ve katkı sağladıkları kesindir. (Özgüdenli, 2014, s. 40)

Dönemle ilgili tarih kaynaklarına göre tıpkı Karahanlı ve Gazneli sultanları gibi Farsça şiirle ilgili olan Selçuklu sultanları da edebi, ilmi ve kültürel faaliyetlere destek vermiş ve şairleri himaye etmiştir. (Özgüdenli, 2014, s. 41) Sultanların şairlerin hamiliklerini üstlenmeleri için birçok sebep vardı. İnalçık'a göre:

“Matbaanın geniş kitlelere okuma imkânı verdiği, böylece edebî ve ilmî eserlerin, yazarına geçimi için yeterince gelir kaynağı sağladığı dönem gelinceye kadar, bilgin ve sanatkâr, hükümdarın ve seçkin sınıfın desteğine muhtaç idi. “Sâhib’i Mülk” hükümdar; bilgin ve sanatkârın en önde gelen veli-nimeti, hâmisî idi. Max Weber’in belirttiği gibi, Orta Çağ’da, Doğu’da ve Batı’da, monarşilerde devlet; patrimonial yapıda olup egemenlik gücü, mülk ve tebaa, mutlak biçimde hükümdar ailesine ait sayılırdı; ve yalnız onun lûtf ve inayetine erişenler, toplumun en şerefli ve zengin tabakasını oluştururdu. Hanedanlar arasında rekabet ve üstünlük yarışı, yalnız muhteşem saraylar, hadem ve haşemde değil ilim ve sanatın hâmilîğinde de kendini gösterirdi.” (İnalçık, 2003, ss. 9-10)

Üstünlük sağlama amacının yanında bir başka sebep ise sultanların kalıcı bir isim bırakma isteğidir. (Kartal, 2016, ss. 69-70) Dönemin edebiyatıyla ilgili önemli bilgiler veren Çehar Makale’de sultanın serveti ve ordusunun geçici, iyi şairlerin onlar için yazdıkları övgülerin ise kalıcı oldukları belirtilir. Bir başka önemli kaynak olan Rahatu’s-sudur’a göre ise kalıcı bir isim hayır işlerinin yanında kitaplar ve güzel şiirlerle sağlanır. (Karaismailoğlu, 2000, ss. 62-63)

Bunların yanında diğer önemli bir etken de meclislerde söylenen övgü şiirlerine ait nüshaların çoğaltılarak geniş coğrafyalara yayılmasıydı. Böylelikle övgüleri muhalifler de okuyabiliyor ve şiir bir nevi propaganda aracı haline geliyordu. (Karaismailoğlu, 2000, s. 63)

Şiire ve şaire böylesi bir önem verilmesi sultanların hamiliğini üstlendikleri şairlere önemli unvanlar ve büyük hediyeler vermelerine yol açmıştır. (Kartal, 2016, s. 77) Togaşah, Ezraki’ye bir rubaisini beğendiği için 500 dinar vermiştir. (Karaismailoğlu, 2000, ss. 64-65; Kartal, 2016, s. 79; Özgüdenli, 2012, s. 637) Tuğrul, doğaçlama olarak söylediği bir rubaisini beğendiği Zahir-i Faryabi’ye İsfahan kumaşları armağan etmiş, bir başka gün ise yine o anda söylediği bir rubai için o gün kendisi için biçilmiş tüm kumaşları şaire vermiştir. (Kartal, 2016, ss. 79). Şairlere “emirü’ş-şuara”, “melikü’ş-şuara” ve “sultanü’ş-şuara” gibi unvanlar verilmiştir. Alp Arslan’ın şairi Burhani ve onun oğlu olup aynı zamanda Melikşah ve Sencer’in şairi olan Mu’izzî bu unvanları alan şairlerdendir. (Kartal, 2016, ss. 82-83; Özgüdenli, 2012, ss. 636-637)

Sarayın edebi faaliyetlere verdiği destek sayesinde bu dönemde oldukça önemli eserler verilmiştir. Melikşah’ın veziri Nizamülmülk *Siyasetname* adlı önemli eserini Sultan için bu dönemde yazmıştır. Gazzali *Nasihatu’l-Müluk*’u Tapar-Sencer döneminde kaleme almıştır fakat eserin hangi sultana takdim edildiği belirsizdir. Bunların yanında büyük kısmı Moğol istilasında yok olduğu düşünülen eserler de bulunmaktadır. Yazarı bilinmeyen *Melikname*, yine yazarı bilinmeyen ve Melikşah adına yazılmış olan *Risale-i Melikşahi*, Hemedanî’nin *Unvanu’s-siyer*’i, Ebu’l Hasan-i Beyhaki’nin yazdığı *Meşaribu’t-tecarib* ve *Zinetu’l-kuttab*, Ebu Tahir el-Hatuni’nin yazdığı *Tarih-i al-i Selçuk* ve Sultan Sencer adına yazılmış Ali-yi Kazvini’nin *Mefahiru’l-Etrak*’ı ile şair Mu’izzînin *Siyer-i futuh-i Sultan Sencer* ve yazarı bilinmeyen *Sencername* bu eserler arasındadır. (Özgüdenli, 2012, ss. 635-636)

Dönemin Farsça yazan büyük şairlerinin bir kısmı Selçuklu sarayıyla doğrudan ilişkiliydi. Emîr Mu’izzî, Enverî, Am’ak-i Buhârî, Senâ’î, Ömer Hayyâm, Edîb Sâbir, Mehestî, Abdu’l-Vâsi-yi Cebelî, Seyyid Hasan-i Gaznevî, Ebû Tâhir el-Hâtûnî ve Ezrakî bu

şairlerdendir. Doğrudan saraya bağlı olmayan fakat bu dönemde yetişen başka önemli şairler de Nâsir Husrev, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Lâmi'î-yi Gurgânî ve Âbîverdi'dir. (Özgüdenli, 2014, s. 42) Adı verilen şairlerin yanında Gazzali, Kuşeyri ve Necmeddin-i Kübra gibi alim ve din adamları da bu dönemde yetişmiştir. (Kartal, 2016, s. 81) Tıpkı sultanlar gibi melikler de şairlerin hamiliğini üstlenmişlerdi. Dönemin kaynaklarına göre Alp Arslan'ın oğlu Togaşah şiirleri ve şairleri seven bir melikti. (Kartal ve Şentürk, 2017, s. 80; Özgüdenli, 2014, s. 42)

Sultanların şiire olan ilgisi sadece şairlerin hamiliğini üstlenmek şeklinde değildi, bizzat şair olan sultanlar da vardı. Cönk, mecmua, tezkire ve tarih kitaplarına göre Melikşah, Melik Togaşah, Sencer, Celalüddin Süleymanşah ve III. Tuğrul, Farsça şiirler kaleme almışlardı. (Özgüdenli, 2014, s. 39) Sultanların yanında devlet yönetiminde bulunan birçok kişinin de şiirle uğraştıkları bilinmektedir. Hem Vezir Nizamülmülk hem de onun oğlu Müeyyidü'l-mülk Ebu Bekr bu kişilerdendir. Bir başka vezir Müeyyidüddin Tuğrai de şiir yazan devlet adamlarındandı. (Kartal, 2016, s. 74)

Selçuklular döneminde düşünce ve edebiyat dünyasında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Şiir Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde önemli bir değişim geçirmiş ve yeni bir üslup doğmuştur. Konu olarak dış dünyaya dair gözlemler ve maddi duyguların ağırlığı azalmış ve maneviyat öne çıkmıştır. Dini, ahlaki ve tasavvufi yaklaşım Sünni-Hanefi bir tarzda yerleşmeye başlamıştır. (Kartal, 2016, s. 99)

9. yüzyıl ile 12. yüzyıl arası dönemde egemen üslup olan sebk-i Horasanide nazım şekli olarak kaside ön planda, dış dünyadan gerçekçi konular seçilmekte ve hamasi bir üslup kullanılmaktaydı. 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise şiir Selçukluların etkisiyle Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerine yayılmış ve dini-tasavvufi etkiler taşımaya başlamıştır. 15. yüzyıla kadar etkisini sürdüren bu üslup sebk-i Iraki olarak adlandırılmış ve bu dönemde nazım şekli olarak gazel, mesnevi gibi türler öne geçmeye başlamıştır. Dil açısından bakıldığında ise Arapça kelime ve terkiplerin ağırlık kazandığı görülmektedir. (Karaismailoğlu, 2012, ss. 385-386) Selçukluların Gaznelilerden sonra devam ettirdikleri edebi faaliyetler sayesinde oluşan ve hem Horasan hem de Irak üsluplarını birleştiren yeni üsluba ise sebk-i Selçuki denmiştir. (Kartal, 2016, s. 102; Özgüdenli, 2012, s. 638)

Büyük Selçuklu devrinin edebiyatı incelenirken şiir dilinin Farsça olup şairlerin bağlı olduğu devletin bir Türk devleti olması araştırmacıların karşısına bir problem olarak çıkar. Bu dönemin edebiyatı genellikle edebiyat tarihi kaynaklarında İran edebiyatının bir dönemi

olarak incelenir. Eserlerin Farsça olması ve şairlerin o güne dek oluşmuş Arap- Fars şiir geleneğine dayanması göz önünde bulundurulduğunda bu durum doğaldır. Sonradan yetişen Fars şairleri de bu dönemdekilerden etkilenmiş ve İran edebiyatı buna göre şekillenmiştir. Bunun yanında klasik şiir, şairlerin bağlı olduğu devletin desteğiyle gelişmesi bakımından içerik yönünden o devletin kültürünü ve ideolojisini de yansıtmak durumundadır. Büyük Selçuklu devrinin edebiyatı için de bu durum söz konusudur. Bu yüzden dönemin edebiyatının İran edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatı içindeki yerini de tespit edecek çalışmalar yapmak önemli hale gelmiştir. Son yıllarda bu durum fark edilmiş ve dönemin şiiri karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarının konusu olmaya başlamıştır.

Büyük Selçukluların edebiyat dili olarak belli bir gelişme kaydetmiş olan Türkçeyi değil Farsçayı seçmeleri ise ayrı bir sorundur. Bu durumun nedeni hızlı bir şekilde büyümek isteyen devletin şiirde hazır bir kültürü sahiplenmeyi seçmesinin yanında şiirin devletin otoritesini meşrulaştırmak ve güçlendirmek üzere Fars ve Arap seçkinleri arasında dolaşıma girmesidir.

Büyük Selçuklular askeri yönü kuvvetli bir devlet olarak siyasi bilgisine güvendikleri Farslara yönetimde önemli görevler vermekten kaçınmamış, dini alanda ise Araplarla iş birliği içinde olmaya çalışmışlardır. Kültür ve edebiyat da bu durumdan etkilenmiş ve ortaya eklektik bir yapı çıkmıştır. Bu açıdan dönemin edebiyatını tek bir kültürün edebiyatı olarak görmek doğru olmayacaktır. Karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarının günümüzde geldiği noktada da ülke edebiyatları arasında bir üstünlük sağlamaya çalışan anlayış çoktan önemini kaybetmiştir. Bu sebeple Büyük Selçuklu devrinin edebiyatı incelenirken söz konusu eklektik yapıyı çözümlenmek öncelikli çaba olmalıdır. Bu çalışmada bahsedilen eklektik yapıyı oluşturan unsurlardan biri olan dini siyasetin şiirdeki yansıması incelenmeye çalışılmıştır.

3.2. KASİDE

Bu çalışmada klasik şiirin önceki bölümlerde aktarılan işlevlerini en iyi şekilde yansıttığı düşünülen kasidelerden örnekler ele alınacaktır. Kaside, Arapça “kasd” kökünden türediği kabul edilen bir terim olup klasik şiir içinde önemli yer tutan bir şiir biçimini ifade eder. Kasidenin tanımı genellikle kelime kökeni göz önünde bulundurularak yapılır.

Çavuşoğlu'na göre (1986, s. 17): “*Kelime bir çok mana yanında ‘kastetmek, niyet etmek’ manalarını da içine almaktadır. Fakat kaside adı verilen en eskilerinin konularından hareketle, kelime bu manalarından dolayı belli bir şiir türünün adı olarak bilinmektedir.*”

Pala'ya göre (2016, s. 271): “Belli bir amaçla yazılmış şiir. Divân edebiyatı nazım şekillerinden olup daha çok din ve devlet büyüklerini övmek amacıyla kaleme alınır.”

Elmalı, (2001, s. 562) kasidenin tanımını: “Sözlükte “kastetmek, azmetmek, bir şeye doğru yönelmek” gibi anlamlara gelen kasd köküünden türeyen kasîde terim olarak “belli bir amaçla söylenmiş, üzerinde düşünülmüş, gözden geçirilmiş şiir” demektir.” şeklinde yapar.

Kasidenin nazım birimi beyit olup ilk beyiti kendi içinde kafiyeli, ardından gelen beyitleri ise ilk beyitle kafiyeli olarak yazılır. Kasidenin uzunluğu konusunda genel olarak kabul edilen ölçü en az otuz bir en çok doksan dokuz beyitten oluşmasıyken çok daha kısa ya da çok daha uzun örnekleri de bulunur. Yaygın olarak ise kırk- elli beyit kullanılır.

Kasideler konularına ya da rediflerine göre adlandırılırlar. Konularına göre tevhid, münacat, na't, methiy/ hicviye ya da mersiye olarak sınıflandırılırlar. Bunlardan tevhid Allah'ın birliğini, münacat ona yakarılarak bağışlanmayı istemeyi, methiye ya da hicviye kasidenin sunulduğu kişinin övülmesi ya da yerilmesini, mersiye ise kıymet verilen birinin ölümünden duyulan üzüntüyü konu alır. Bu konular şairlerin kasideler için kendi seçtiği başlıklara bakılarak anlaşılır. Bunun yanında kasidelerin rediflerine göre adlandırıldıkları da görülür.

Kasidelerde genellikle altı bölüm bulunur. Bu bölümler nesib ya da teşbib, girizgâh, methiye, fahriye, tegazzül ve son olarak dua bölümleridir. Nesib ya da teşbib kasidenin ilk bölümü olup gazele benzetilir. Girizgâhta nesib kısmındaki tasvirlerden çıkılarak methiye bölümüne geçiş yapılır. Methiye bölümü genellikle kasidelerin asıl yazılış amacı olarak görülür. Bu bölümde şairin hamiliğini üstlenen ya da ona hediye veren sultan, vezir ve diğer üst rütbelerde görevli yöneticilerin övgüsü yer alır. Fahriye bölümü şairin kendini övdüğü ve bazen de ihtiyaçlarını dile getirdiği bölüm olup her kasidede yer almaz. Tegazzül bölümü ise kasidenin içine yerleştirilmiş bir gazeli içerir. Bu bölümde şair, gazel üzerinden kendi şairlik gücünü ve kabiliyetini göstermeye çalışır. Son bölüm olan dua bölümünde de övülen büyüklerin iyiliği ve selameti için dua edilir. Kasidelerin vazgeçilmez bölümleri methiye ve dualardır.

Kasidenin ortaya çıkışı ise Arap edebiyatında olup M. Ö. 5. yüzyıla kadar götürülür. Cahiliye devrinin panayırlarında okunarak içlerinden güzel olanların Kâbe duvarlarına asıldığı şiirler olan muallakalar kasidelerin ilk örneklerini barındırır. Bu şiirlerde asıl amaç şairin mensubu olduğu kabilenin veya hamilerinin övülmesi ve düşman kabilelerin yerilmesi idi.

(Çavuşoğlu, 1986, s. 17) İslam'ın ortaya çıkış döneminde de kaside yazma geleneği sürdü ve eski konulara ilaveten dini- ahlaki konularla kahramanlık teması da şiire girdi. (Elmalı, 2001, s. 563)

Abbasîler devrinde Horasan ve Maverâünnehir gibi bölgelerde de şiirin yayılmasıyla kaside, İran edebiyatına da girmiş oldu. Bu dönemde Samanîler ve ardından Gaznelilerin saray şiirini oluşturmalarıyla kaside şairliği bir mesleğe dönüştü ve şairler memduhlarından büyük hediyeler almaya başladı. (Çavuşoğlu, 1986, s. 18) Büyük Selçuklular da aynı şekilde söz konusu kasidecilik geleneğini sahiplenerek gelişimine katkıda bulundu.

Kasidelerin temel amacının çeşitli ödüller karşılığında otoritenin övülmesi oluşu, bu şiir biçiminin en çok ele alınan yönüdür. Elmalı, oryantalistlerin kasideyi “kasıt ve garaz” anlamlarıyla ele alarak bir tür “dilenme ve bağış talep etme şiiri” olarak adlandırdıklarını aktarır. Bu tanıma katılmayan Elmalı, kasidenin ilk örneklerini veren şairlerin zaten üst tabakadan olduklarını ve dilenmeye ihtiyaç duymadıklarını belirtir. (2001, s. 562)

Bununla beraber daha önce de aktarıldığı gibi şairlerin özellikle kasidenin fahriye bölümünde maddi taleplerini açıkça ifade ettikleri görülmektedir. Bu yüzden kaside şairlerinin güçlü olana yaklaşmaya çalışan bir çıkar grubu oldukları yorumu hâlâ yapılmaktadır. Kuru, (2013) “*Öte yandan seçkin sınıfının edebiyatı olarak ötelenen dîvân edebiyatı içinde, şairlerin güç merkezleri etrafında kümelenen dalkavuklar olarak tanımlanmasında kasidenin rolü büyüktür.*” derken Latifi'nin tezkiresinde bu konuya değinerek yalnızca maddi kaygıları olan şairlerle bunun ötesinde amaçları olan şairleri ayrı tuttuğunu belirtir. Kuru'ya göre bu amaç yalnızca akçe ya da armağan elde etmek değil, aynı zamanda otorite tarafından şairliklerinin onaylanmasıydı. (Kuru, 2013, ss. 24- 26)

Aktarılan özellikler, kasidenin şair açısından işlevlerini aydınlatmaktadır. Bunun yanında kasidenin daha önce anlatıldığı gibi şairin koruyuculuğunu üstlenen sultan ya da yöneticilerin açısından da isimlerinin kalıcılığını sağlama ve diğer devletlere karşı üstünlüklerini ortaya koyma gibi işlevleri vardır. Çavuşoğlu, bunların yanında yazılan övgü şiirlerinde övülen kişilerin en üstün özelliklere sahip olduğunun vurgulanmasının o kişileri bu özelliklere gerçekten sahip olmaya teşvik ettiğine dikkati çeker. Nitekim söz konusu şiirlerde ele alınan kişinin bazen gerçekte tam aksi özelliklere sahip olmasına rağmen büyük övgülerle anlatıldıkları da görülür. (Çavuşoğlu, 1986, ss. 21-22)

Çavuşoğlu'nun işaret ettiği özellikler de göz önünde bulundurulduğunda kasidelerin olayları ve kişileri her zaman gerçektekine uygun şekilde işlemediği ve belli amaçlar doğrultusunda kurguladığı görülür. Bu çalışmada kasidede bahsedilen kurgulamanın şairlerin bağlı oldukları devletin politikalarını meşrulaştırma amacıyla yapıldığı savunulmuştur. Kasidenin ortaya çıkışından beri şairlerin memduhlarının otoritesini ve politikalarını meşrulaştırmak için övgülerinde tarihi, mitolojik ve dini figür ve olaylara atıfta oldukları görülür. Fakat bu, her dönemde farklı motivasyonlarla yapılmıştır. Bu çalışmada ise Büyük Selçuklu döneminin Farsça yazan şairlerinin kasideleri üzerinden devletin dini siyasetini nasıl meşrulaştırmaya ya da meşruiyetini bozmaya çalıştıkları incelenmeye çalışılmıştır.

3.3. DİNİ KONULARIN KLASİK ŞİİRDE ELE ALINMASI

Varlığı ve gelişimi büyük ölçüde saray çevrelerine bağlı olan klasik edebiyat, bu durumun doğal bir sonucu olarak icra edildiği coğrafyadaki egemen devletlerin siyasetinden doğrudan etkilenmiştir. Şair divanlarında özellikle de kasidelerde, eserlerin yazıldıkları dönemin siyasi olaylarının yansımalarını izleyebilmek mümkündür. Bu bakımdan divanlar ve kasideler, edebiyat araştırmacılarını olduğu kadar tarihçileri de ilgilendirmiştir. Etkileri görülebilen söz konusu siyasi olaylar içinde dini siyaset ve mezhep kavgaları da önemli bir yer tutmaktadır.

Siyasi konuların işlendiği şiirler, dini siyasetin ele alınması bakımından Halife Osman'ın öldürülmesiyle başlamış olsa da bu tür şiirlerin temeli esasen Sadru'l-İslam devrinde atılmıştır. Cahiliye devrinden alınan edebi malzemenin hem içerik hem biçim yönünden değişiklikler yaşamaya başladığı söz konusu dönemde tarihi olayları kaydetmek büyük önem kazanmıştır. Şiirlerde savaş tasvirlerine ve bu savaşlarda ölenlerden hem müşriklerin hem de Müslümanların adlarına yer verilmiştir. (Demirayak, 2017, ss. 87-92)

Siyasi olayları konu alan şiirler Emevîler döneminde zirveye ulaşmıştır. (Demirayak, 2017, s. 92) Bu dönemde kabileler arasında yaşanan çekişmeler kadar Emevîler ve onlara karşı gelen grupların kavgaları da edebiyata yansımıştır. Emevîler'in mücadele ettikleri grupların büyük kısmı onların halifeliği haksız şekilde ele geçirdiklerini savunanlardan oluşur. Haricîler, Şîfler ve Zübeyrîlerden oluşan söz konusu grupların, tıpkı Emevîler gibi hilafet kavgasında kendi haklılıklarını savunan şairleri olmuştur. Emevîlerin şairleri, haklılıklarını Kuran ve sünnete dayandıramadıklarından şiirlerinde kadercî bir söylem benimseyerek halifeliğe Allah tarafından uygun görüldüklerini savunmuşlardır. Karşıt gruplar ise kahramanlık ve şehitlik temalarını işlemiş, Emevîlerin adaletsizliğini ve kendi mezheplerinin

üstünlüğünü savunmuşlardır. Bunlar arasında Haricîlerin şairleri kendi mezhepleri dışındakileri tekfir ederken Şîî şairler haklılıklarını delillere dayandırmaya çalışmışlardır. Zubeyrîler ise hilafetin kendi ailelerinin hakkı olduğunu savunarak Emevîleri yermiş ve Kureyşlileri övmüşlerdir. (Demirayak, 2017, ss. 162-235)

Sadrulislam ve Emevîler döneminde gelişen siyasi şiir yazma geleneği Abbasîler devrinde de sürmüştür. Halifelerin şairleri onları överken mübalağadan kaçınmamış ve yanlış yaptıklarında bile övmekten vazgeçmemişlerdir. Bununla beraber söz konusu şairler, övdükleri halifenin dönemindeki önemli olayları da şiirlerinde kaydetmişlerdir. Bu dönemde mezhep ayrılıklarının yanında kelam ilminin gelişmesi sonucu bu alandaki ayrılıklar da şiire yansımaya başlamıştır. Aynı şekilde Şia içinde ilk defa ayrılıklar ortaya çıkmış ve şiirlere konu olmuştur. (Yargıcı, 1996, ss. 13-20)

Büyük Selçuklular, daha önce belirtildiği üzere Farsça yazılan klasik edebiyatın gelişmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Sünni-Hanefî çizgide bir Müslümanlık anlayışına sahip fakat diğer mezheplerle de çeşitli şekillerde ilişkileri bulunan Büyük Selçukluların egemen oldukları coğrafyada izledikleri dini siyaset, diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi onların da şiirlerine yansımıştır.

Bu dönemde konuyla ilgili Arapça şiirlerin de bulunduğu bilinmektedir fakat bu çalışma Büyük Selçuklu Devleti'nin resmi dili olan Farsçada yazılmış şiirlerle sınırlı tutulmuş ve söz konusu dini siyasetin etkileri bu şiirlerde incelenmiştir.

4. BÖLÜM:

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'Nİ ELE ALAN ŞAİRLERİN HAYATI VE EDEBİ TUTUMLARI

4.1. GÜRGÂNÎ'NİN HAYATI VE EDEBİ TUTUMU

Birincil kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Fahrüddin- i Gürgânî, Molla Cami'nin *Baharistan*'ında yalnızca *Veys u Râmîn*'i yazmasıyla anılır. (1970, s. 119) Hayatıyla ilgili bilgiler daha çok şiirlerinden elde edilmiştir. Safa, Gürgânî'nin 11. yüzyıl başında doğduğunu ve eğitimini bu dönemde tamamladığını aktarır. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul'un şairi olan Gürgânî, İsfahan'a gittiğinde onunladır. Burada İsfahan hakimi Ebû'l- Feth Muzaffer'le yaptığı görüşmelerde *Veys u Râmîn*'i yazmaya karar verir. (Safa, 2002, s. 184) Molla Cami, bu eseri Gürgânî'nin şiirinin inceliğine kanıt olarak gösterir. (1970, s. 119) Bu çalışmada bir yasak aşkı konu alan eserin girişinde yer alan Sultan Tuğrul'a sunulmuş kaside kullanılmış ve dini siyasetle ilgili konular incelenmiştir.

4.2. MU'İZZÎ'NİN HAYATI VE EDEBİ TUTUMU

Dönemin şairleriyle ilgili bilgiler içeren birincil kaynaklardan *Devletşah Tezkiresi*'ne göre Mu'izzî, Horasan'ın Nesa vilayetinde doğdu. İyi bir eğitim alan şair, Melikşah'ın ordusunda askerlik de yaptı. Horasan'dan İsfahan'a geldikten bir müddet sonra Melikşah tarafından kendisine Emirü'ş-şuara yani şairlerin emiri unvanı verildi. Devletşah, Mu'izzî'nin bu unvanı alışı Nizami-i Aruzi'nin meşhur tezkiresi *Çehar Makale*'den aktarır:

“Sultan Melikşah'ın sarayında Emir Mu'izzî'nin ilk şöhreti ve onun Melikü'ş-şuaralığa tayini şöyle olmuştur: Bayram gecesini, Sultan ve devlet erkânı, bayram ayının hilalini görmek için sarayın damına çıktılar. Bayram ayının hilali güçlülükle görünüyordu. Bütün büyükler onu görmekten aciz kaldılar. Birdenbire Sultanın gözü ayın üzerine düştü. Ve mübarek parmaklarıyla işaret ederek oradaki bütün büyüklere gösterdi. Pek çok neşelenerek Emir Mu'izzî'ye burada ayı tavsif eden bir şiir yazmasını emretti. Üstad Mu'izzî, şu rubaiyi söyledi ve yeni ayı, ayrı ayrı teşbihlerle tavsif etti.” (1977, s. 94)

Kaynağa göre Sultan bu rubaiyi çok beğendiği için hem Rum elçiliğini ona verdi hem de kırk katar kumaş yüklü deve armağan etti. Devletşah, Mu'izzî'nin divanının Büyük Selçuklu şairleri arasında oldukça önemsendiğini belirtir ve Farsça yazan bir başka önemli şair olan Hakani'nin Reşid-i Vatvat'ı eleştirip onu övdüğünü vurgular. Müellif, Mu'izzî'nin Melikşah'la ilişkisine değinirken Melikşah devrini över ve sözü Nizamülmülk'e getirir. Ona göre Melikşah'ın şansı böyle büyük bir vezire sahip olmasıdır fakat Terken Hatun'un da entrikalarıyla onu karşısına almıştır. Tam o sıralarda da Nizamülmülk öldürülmüştür. Melikşah ise onun ölümünden kırk gün sonra aynı şekilde cinayete kurban gitmiştir. Devletşah, Mu'izzî'nin de Nizamülmülk'ün ölümünden büyük üzüntü duyduğunu ve söz

konusu olayları anlatan bir rubai bir de kıta yazdığını aktarır. Şaire göre Nizamülmülk'e büyük haksızlık edilmiş ve Melikşah bu şekilde kendini de harcamıştır. (1977, ss.93-96)

Molla Cami'nin bir bölümünü Farsça yazan büyük şairlere ayırdığı ve yine önemli birincil kaynaklardan olan eseri *Baharistan*'da şairle ilgili çok fazla bilgi yoktur. Eserde Mu'izzî'nin Melikşah'tan ziyade Sultan Sencer'le ilişkisi öne çıkarılır: “*Derler ki şairlerden üç zat üç devlet sayesinde başkalarının nail olamadığı bahtiyarlığa nail olmuştur. Bu üçünden birisi Samaniler devletinde (Rudegi) diğeri Mahmudiler devletinde (Unsuri) öbürü de Sencer devletinde (Mu'izzî) dir.*” (1970, s. 111)

Molla Cami, şairin doğum tarihi ve yerine değinmezken nasıl öldüğünden bahseder. Müellifin aktardığına göre Mu'izzî, Sultan Sencer'in otağının içinden ok atışı yaptığı bir sırada dışarıda bulunmaktaydı. Kendisine ok isabet etmesiyle şair hemen o anda ölmüştü. (1970, s. 111)

İran edebiyatında tezkirecilik geleneğini başlattığı kabul edilen Avfi'nin eseri *Lübabül-elbab* da Mu'izzî'yle ilgili bir bölüm içermektedir. *Baharistan*'da Sultan Sencer döneminde en parlak dönemini yaşadığı söylenen Mu'izzî, bu esere göre Melikşah döneminde zirvededir. Müellif bu bilgiyi Devletşah'ın eserindekiyle hemen hemen aynı ifadeyle verir: “*Şairlerin içinden üç devletten kabul görmüş ve yüksek makama erişmiş olan üç kişi vardır ki başka kimseye böyle mertebeler nasip olmamıştır: Bunlardan biri Samaniler devrinde Rudegi, diğeri Mahmudiler devrinde Unsuri ve biri de Sultan Melikşah devrinde Mu'izzî'dir.*” (1942, s. 69)

Avfi de Molla Cami gibi Mu'izzî'nin ölümüne değinirken aynı hikâyeyi anlatır ve onun Sultan Sencer'in okuyla vefat ettiğini belirtir. (1942, s. 70)

Yukarıda aktarılanların yanında Nizami-i Aruzi'nin *Çehar Makale* adlı eserinde şairin babası Burhani'nin de Büyük Selçuklu sarayına bağlı bir şair olduğunu ve Emirü'ş-şuara unvanına sahip olduğunu öğreniriz. Eserde Mu'izzî'nin ifadeleriyle Burhani'nin Melikşah saltanatının ilk yıllarında vefat ettiği ve oğlunu Sultan Melikşah'a emanet ettiği aktarılır. (s. 64) Aynı bölümde şairin Emirü'ş-şuara olmasını sağlayan rubainin yazıldığı geceye de detaylı olarak yer verilir. Buna göre Mu'izzî'ye saraya girmesinde yardımcı olan Alaüddeve Ali b. Feramurz da o gece mecliste hazır bulunur ve şairden rubaiyi yazmasını ister. (1948, ss. 66-67)

Bahsedilen kaynaklardan faydalanarak *İran Edebiyatı Tarihi* adlı çalışmasında Mu'izzî'yle ilgili bir değerlendirmeye yer veren İranlı edebiyat tarihçisi Zebihullah Safa Mu'izzî'yi döneminin Farsça şiirler söyleyen şairleri arasında üstün bir yerde tutar ve onu özel kılanın şiirdeki sadeliği olduğunu vurgular. Mu'izzî sade bir söyleyişle bir çok anlamı verebilmektedir. Mu'izzî döneminin gazel ve kaside yazımı açısından önemli bir şairidir. Bunun yanında nasihat ve hikmetler içeren şiirleri de bulunur. Safa da şairin en parlak döneminin Melikşah dönemi olduğunu söyler ve *Lübabü'l-Elbab*'daki bilgileri doğrular. Mu'izzî, Melikşah döneminin başından itibaren ölümüne yani Sultan Sencer devrinin ortalarına dek hem Büyük Selçuklulardan hem de Gaznelilerden sultan ve emirleri övmüştür. (2002, ss. 202-203)

Melikşah'ın hayatıyla ilgili tezkirelerde verilen genel bilgileri doğrulayan Safa, şairin ölümüyle ilgili farklı bir bilgi aktarır. Mu'izzî'nin Sultan Sencer'in attığı okla yaralandığını doğrulayan yazar, ölümünün ise buna bağlı olmadığını ancak ölene kadar bu yaradan dolayı acı çektiğini söyler. (2002, s. 202)

Mu'izzî, Büyük Selçuklu sarayının baş şairi olması ve özellikle memduhu Melikşah'ın seferlerine onunla beraber gitmesi sayesinde döneminin tarihi olaylarına birinci elden tanıklık etme şansı bulmuştur. Gözlemlendiği olayların en önemlilerini şiirlerine aktaran Mu'izzî'nin *Divan*'ı bu açıdan edebi bir eser olmanın yanısıra tarihi bir belge niteliği de taşımaktadır. Mu'izzî'nin bu yönü tarihçiler ve edebiyat araştırmacıları tarafından da fark edilmiş ve çeşitli kitap ve makalelere konu edilmiştir.

4. 3. ENVERÎ

Enverî, *Devletşah Tezkiresi*'ne göre Ebiverd ilinin Bedene köyünde doğdu. Daha sonra Tus'taki Mansuriyye Medresesi'nde eğitim aldı. Sultan Sencer döneminin en önemli şairlerinden olan Enverî, tezkireye göre sultanla tanıştığında iflas etmişti ve çaresiz bir durumdaydı. Karşılaştıklarında:

“Subhan, benim ilmimin bu kadar yüksek olmasına rağmen böyle felaketler içinde kalayım da şairlik kudreti aşağı olan bir adam bu derece debdebe ve darat içinde bulunsun. Tanrı'nın büyüklüğü ve izzeti hakkı için olsun ki, bugünden sonra benim en aşağı saydığım faziletlerden biri olan şairlikle uğraşacağım.” (1977, s. 126)

Aynı gece Sultan için bir kaside yazıp ertesi gün sunan şair, onun büyük beğenisini kazandı ve özel şairi oldu. Enverî, kasideleriyle meşhur olmakla beraber aynı zamanda devrinin astronomi alanında ileri gelenlerindendi ve bu konuda da çeşitli eserler vermişti. Tezkirede aktarılan rivayete göre Sencer devrinde yedi gezegen mizan burcunda birleşmişti.

Şair, herkese bunun felakete yol açacağını duyurmuş ve tedbirler alınmasını istemişti. Söz konusu olayın olmaması ise başına dert açtı. Tüm ülkeyi huzursuz edip büyük miktarda harcama yaptırmasının Sultan Sencer'i kızdırmasıyla şair Belh'e kaçmak zorunda kaldı. Enverî, bu defa da Belh halkını hicvettiği için zor durumda kaldı. Kısa sürede burada kendine bir hamî bularak bu durumdan kurtulan şair, 546'da burada vefat etti. (Devletşah, 1977, ss. 125-129)

Zebihullah Safa, Enverî'nin Sultan Sencer'in ilk yıllarında saraya girdiğini belirterek Devletşah'tan farklı olarak şairin eserlerini incelediğinde onun Sencer'in ölüm tarihi olan 1157'den sonra da hayatta olduğu sonucuna varır. Yazarın verdiği bilgiye göre Enverî bu süre içinde sıkıntılar çekmiş ve 583'teki ölümüne dek bölgenin ileri gelenlerini övmek zorunda kalmıştır. (Safa, 2002, s. 217)

Safa'ya göre Enverî, günlük konuşma dilini şiirinde ustaca kullanarak kendine özel bir yer edinmiştir. Astronomi gibi bilim dallarındaki bilgisini kullandığı Arapça terkipleri yoğun şiirleri de bulunsa da onun asıl özelliği sadeliğidir ve Fars şiiri üzerinde büyük etki yaratmıştır. (Safa, 2002, ss. 217-218)

Enverî'nin etkisi yalnızca kendinden sonraki Fars şairleri üzerinde olmamıştır. Karahan, şairin İran'ın en büyük kaside şairlerinden sayılmakla beraber Osmanlı şairlerini de etkilediğini belirtir. Bir başka büyük kaside şairi Nefî, Enverî'den etkiler taşımakla beraber kendini ona üstün tutar. (Karahan, 1995, s. 268)

4.4. NÂSİR HUSREV

Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyasetinin büyük ölçüde yansıma bulduğu eserlerden biri de Nâsır Husrev'in *Divan*'ıdır. Nâsır Husrev için Mu'izzî ve Enverî'den farklı olarak din, şiiri oluşturan asli unsurlardan biriydi. Şairin *Divan*'ının neredeyse tamamı kendi mezhebinin doğruluğunu ve karşı tarafın haksızlığını anlatan şiirlerden oluşur. Eser, Büyük Selçuklulara tamamen karşı duran bir taraftan yazılması açısından da büyük önem taşır. Bu çalışmada eserde yer alan dini konulu şiirlerin tamamı değil Büyük Selçuklu'nun politikalarıyla ilişkili olduğu düşünülen şiirler ele alınmıştır.

Devletşah'ın tezkiresine göre Nâsır Husrev'in doğum yeri diğer kaynaklardakinden farklı olarak İsfahan olarak verilir. Şairle ilgili kısa bilgiler veren kaynağa göre Nâsır Husrev, öldürülmek istenince Horasan'a kaçtı. Nâsır Husrev'in Gazneli Mahmud döneminde şairlik yaptığına değinen Devletşah, şairin Büyük Selçuklularla ilişkisine ise değinmez. Divanı

hikmetli sözler ve nasihatlerle dolu olan şair, tezkireye göre H. 431’de ölmüştür. (Devletşah, 1977, ss.98-101)

Dönemin diğer önemli kaynaklarından Molla Cami’nin *Baharistan*’ında da şairle ilgili bilgiler kısa tutulmuştur. Bunun nedeni eserin Sünni bakışıyla yazılmış olması olabilir zira Molla Cami, Nâsır Husrev’in şairliğini överken Sünni karşıtlığını ise kafirlik olarak niteler: “Şair sanatında mahir, hikmet fenlerinde kamil idi kötü i’tikada, zındıklığa, dinsizliğe mail idi.” (1970, s. 109)

Şairle ilgili daha detaylı bilgi Zebihullah Safa’nın çalışmasında bulunur. Esere göre Nâsır Husrev 1003’te Belh’te doğmuş ve 1088’de Yemgan’da ölmüştür. (2002, s. 193) Şairin *Divan*’ı ve diğer eserleri incelendiğinde Belhli olduğu ve Devletşah’ın verdiği bilginin yanlış olduğu görülebilir. Yine Devletşah’tan farklı olarak Safa, Hücet ismini mezhebi bir derece olarak gösterir ve şaire Fatımi halifesi tarafından verildiğini vurgular. (2002, s.193) Nâsır Husrev varlıklı bir ailede dünyaya gelip iyi bir eğitim almıştır. Çok genç yaşta saraylara girme şansı elde eden şair, Gazneli Mahmud ve Mesud’un divanlarında bulunmuştur. Büyük Selçukluların Belh’i almasından sonra ise 1040’ta Merv’e gitmiştir. (Safa, 2002, s.194)

Nâsır Husrev bu noktadan sonra yaşamını yeniden gözden geçirmeye başladı. Farklı şehirlerde din alimleriyle görüşmelerde bulunan şair, Safa’nın aktardığına göre daha çok dönemin en etkili kesimi olan Eşarilerle sohbet etti. (2002, ss.194-195)

Nâsır Husrev’in asıl dönüşümü ise gördüğü bir rüya sayesinde oldu. *Sefername* adlı eserinde bu olayı şöyle anlatır:

“Bir gece rüyada birisini gördüm. Bana dedi ki: Halkın aklını gideren şu şarabı ne vakte dek içeceksin? Aklın başında olsa daha iyi ya. Hakimler, dünya gamını eksiltecek bundan başka bir şey bulamamışlardır, diye cevap verdim. Cevaben, kendinden geçmek ve aklı başından gitmek rahatlık değildir. Halkı akılsızlığa sevk eden kişiye hakim denemez. Akli, fikri artıracak bir şey aramak gerek, dedi. Bunu nerden elde edeyim? dedim. Arayan bulur dedi de kible tarafını gösterdi, başka bir şey söylemedi. Uykudan uyandım, o rüya tamamıyla hatırımdaydı, bana iyice tesir etmişti. Kendi kendime geceki uykudan uyandım, kırk yıllık uykudan da uyanmam gerek dedim. Bütün işlerimi, güçlerimi değiştirmedikçe ferah bulamayacağım, diye düşündüm.” (Nâsır Husrev, 1967, ss. 62- 63)

Gördüğü rüyadan önce Büyük Selçuklu sarayında kâtiplik yapan Nâsır Husrev, maddiyata önem vermekte ve durmadan şarap içmekteydi. Rüyadan sonra Hacca giden ve yedi yıllık bir yolculuk yapan şair, *Sefername*’de de bu yolculuğu anlatır. (Nâsır Husrev, 1967, ss. 60-63)

Nâsır Husrev'in hayatını değiştiren önemli olaylardan biri İsmaililiği benimsemesi olmuştur. Mısır'daki şîi Fatımi halifesine de hizmet eden ve ondan Hücçet unvanını alan şair, Horasan'a dönerek burada kendi mezhebini yaymaya çalıştı ve Sünni alimlerle tartışmalara girdi. Bölgedeki bu faaliyetleri nedeniyle de kısa sürede istenmeyen biri haline geldi. Safa, bu durumu Büyük Selçukluların şiilere karşı tutumunun çok sert oluşuna bağlar ve şairin can güvenliğinin bile bulunmadığını belirtir. (2002, s. 195) Yazarın Büyük Selçuklularla ilgili yorumunun tartışmalı olmasıyla beraber Nâsır Husrev'in bölgede hem devlet hem de ulema tarafından bir tehdit olarak algılanması beklenen bir durumdur zira yalnızca şair olarak değil kendi mezhebini yaymaya çalışan bir din alimi olarak da faaliyet göstermiştir.

Bu durum Nâsır Husrev'in memleketi Belh'ten kaçmasına ve bir süre Nişabur ve Mazenderan'da kaldıktan sonra ömrünü tamamlayacağı yer olan Yemgan'a gitmesine sebep olmuştur. Yemgan İsmaililerin yoğun olduğu bir bölge olduğundan şair 85 yaşındaki vefatına dek faaliyetlerini burada sürdürmüştür. (Safa, 2002, s. 195)

şairle ilgili tartışmalı konulardan biri de hayatında büyük bir değişime gitmeden önce Sünni ya da şii oluşudur. Abdlvehap Tarzi, *Sefername*'nin Türkçe çevirisine yazdığı önsözde bu konuya değinerek şairin önceden Sünni olduğunu savunur. Buna delil olarak da *Sefername*'de dört halifenin adını övgüyle anmasını ve bir şiirinde onlarla beraber Emevileri ve Ebu Hanife'yi de övmesini gösterir. Yazar, Fransız şarkiyatçı Schefer'in da bu fikirde olduğunu belirtir. Browne ise aksini savunarak şairin *Divan*'ında mer'le alay edilen beyitler tespit etmiştir. Fakat Tarzi bu beyitleri ikna edici bulmadığını da ekler. (1967, ss. 33-36) Söz konusu örneklere bakılarak Nâsır Husrev'in önceleri Sünni olup olmadığının tespit edilmesi güçtür. Bunun bir sebebi Tarzi'nin de dikkati çektiği gibi nüsha farklılıkları iken diğer bir sebebi de söz konusu şiirler yazılmışsa bile şairin kendi inancını yansıtma ihtimalidir. Çünkü Nâsır Husrev bahsedilen zamanlarda saraylara bağlı olarak çalışmaktaydı. Saray şairleri de şiirlerinde kendi inançları yerine memduhlarının inançlarını yansıtılmaktaydı. Hatta bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi şiirler, memduhların da gerçek inançlarını ya da yaşadıklarını doğrudan yansıtma yerine onların izledikleri politikalar doğrultusunda şekilleniyordu.

Nâsır Husrev'le ilgili kesin olarak söylenebilecek şey ise önceleri Sünni ya da şii olsa da saray geleneği içinde bulunduğu ve bunların da Gazneliler ve Büyük Selçuklular gibi Sünni devletlerin sarayları olduğudur. şair her iki devletin de ileri gelenleriyle bir arada

bulduğunu eserlerinde açıkça belirtir. Bununla beraber İsmaililiği benimsedikten hemen sonra her iki devletin de karşısında yer almış ve eserlerinde onları tahkire başlamıştır.

Geçirdiği büyük değişim Nâsır Husrev'in şairlik anlayışında en belirleyici etkindir. Safa, şairin gençlik yıllarında saraylarda bulunmasına rağmen bir saray şairi sayılmaması gerektiğini vurgular. (2002, s. 198) Çünkü şair pahalı hediyeler, mevki ve makam için kaside yazma geleneğini tamamen reddetmiş ve şiiri kendi inancını yayma konusunda bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Sünni kaynaklar da Nâsır Husrev'i kafirlikle suçlamakla beraber güçlü bir şair ve iyi eğitim almış bir din adamı olduğu konusunda hemfikir görünmektedir.

5. BÖLÜM: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ DİNİ SİYASETİNİN FARŞÇA ŞİİRLERE YANSIMASI

Büyük Selçukluların Müslüman olmaları ve İslam coğrafyalarına girmesi birçok açıdan meşruiyet krizine sebep olmuştu. Çalışmanın ilgili bölümünde vurgulandığı gibi Bağdat'a giderek Sünni halifeye destek olmaları ve onun dini yetkilerini bırakıp siyasi yetkilerini elinden almaları bunun bir yönüydü. Sünniliğin hamiliğini üstlendikleri tam olarak söylenemese de devletin meşruiyetini sağlamak için böyle bir imaj yaratmaya çalışan Büyük Selçukluların saray şairleri de bu konuda çabalamışlardır. Bunun yanında Şiîlerle de siyasi çıkarlarına göre bazen mücadele halinde olmaları bazense iyi ilişkiler kurmaları söz konusu krizin bir başka yönüydü. Buna bağlı olarak hem saraya bağlı şairler Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî hem de saraya muhalif olan Nâsır Husrev şiirlerinde mezhep konusuna değinmiştir. Büyük Selçukluların göçebe yaşam tarzlarından tam olarak kurtulamaması ise saray çevrelerinde ayrı bir krize sebep olmuştur.

Bu bölümde bahsedilen meşruiyet krizinin ve Büyük Selçukluların bu krizleri çözmek için izledikleri dini siyasetin şiirdeki etkisi incelenmiştir. Konu, "Abbasîlerle ve Halifeyle İlişkilerin Ele Alındığı Şiirler ve Karşılaştırılması", "Büyük Selçuklu Sultanlarına Atfen Yazılan Şiirler ve Karşılaştırılması" ve "Büyük Selçuklular Döneminde Mezhepleri Konu Alan Şiirler ve Karşılaştırılması" olmak üzere üç başlık altında ele alınmış ve konular hem saraya bağlı şairler Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî hem de saraya muhalif olan Nâsır Husrev'in şiirlerinden örneklerle karşılaştırma yapılarak incelenmiştir.

5.1. ABBASÎLERLE VE HALİFEYLE İLİŞKİLERİN ELE ALINDIĞI ŞİİRLER VE KARŞILAŞTIRILMASI

5.1.1. Gürgânî

Gürgânî, Sultan Tuğrul döneminde onun sarayında şairlik yapmıştır. Şairin tam bir *Divan*'ı bulunduğu tahmin edilse de şu an elimizde yalnızca *Veys u Râmîn* adındaki mesnevisi bulunmaktadır. Eserin girişinde Sultan Tuğrul'a sunulan bir methiye yer almaktadır. "Goftâr Ender Sitâyîş-i Sultan Ebû Tâlib Tuğrul Beg" (Sultan Ebu Talib Tuğrul Bey'in Övülmesi) başlıklı kaside bu çalışmanın konusuyla ilgili tek şiir olsa da dini siyasete ilişkin fikir vermektedir.

Şiirin büyük kısmı Tuğrul Bey'in askeri ve siyasi gücünü övmeye ayrılmıştır. Şair bunu yaparken şiirin bir bölümünde Büyük Selçukluların çevredeki diğer devletlerle ilişkisine

değinerik sırasıyla Karahanlılar, Bizans ve Şam'dan Sultan Tuğrul'a elçiler aracılığıyla hediyeler gönderildiğini ve toplanan vergilerin ona teslim edildiğini belirtir. Gürgâni'nin buradaki amacı Tuğrul'un egemenlik alanının genişliğini göstermek ve onun rakiplerine olan üstünlüğünü vurgulamaktır. Bunların hemen ardından ise Sünni Abbasî halifesinin ona verdiği yetkilere dikkati çeker.

Çalışmanın ilk bölümünde de vurgulandığı gibi Sünni Abbasî halifesiyle kurulan ilişki Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyasetinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Sultan Tuğrul döneminde Abbasî halifesi olan el-Kaim, Fatımilerin desteğini alan Şii Büveyhilere göre güçsüz durumdaydı. Bağdat civarında güçlendiği görülen Sultan Tuğrul'dan destek isteyen halife, bir müddet onunla bu konuda yazışmalar sürdürdü. Bölgeye girip Abbasîleri güçlendirmenin kendi lehine olduğuna karar veren Tuğrul Bey de 1055'te Bağdat'a girerek Büveyhi egemenliğini bitirerek Sünni egemenliğini sağladı. Bu yüzden Büyük Selçuklular "Sünniliğin hamisi" olarak görülmeye başladılar. Sultan Tuğrul yaptığı yardım nedeniyle halife tarafından siyasi otorite olarak kabul edildi ve bunu ifade eden bazı ritüelleri yerine getirdi. Alıntılanan beyitler bu ritüelleri konu almaktadır:

ازان پس آمدش منشور و خلعت

لواى پادشاهى از خليفه

بيوشيد آن لوا را در صفاهان

بدانش تهنيهت کردند شاهان

(“<https://ganjoor.net/asad/veysoramini/sh3/>”)

Ez ân pes âmedeş menşur u hil'at, livâ-yı pâdişâhi ez halîfet.

Bepûşid ân livâ râ der Sifâhân, bedâneş tehniyyet kerdend şâhân.

Tercümesi: Ondan sonra halifeden menşur, hilat ve padişahlık bayrağı geldi.

Bayrağı İsfahan'da astı (görevi İsfahan'da üstlendi) Bu sebeple şahlar onu kutladılar.

Abbasî halifeleri siyasi otoritesini tanıdıkları devletlerin başındaki sultana menşur denilen bir belge vermekteydi. Büyük Selçuklulardan önce Gazneliler de Abbasî halifesinden menşur almıştı. (Merçil, 2004, s. 149) Sultan Tuğrul döneminde de Büyük Selçuklular Abbasî

halifesinden menşur almışlar ve böylece İslam dünyasındaki otoritelerini resmen onaylatmışlardı. Örnek verilen ilk beyitte de bu durum anlatılmaktadır.

Menşurun yanında beyitte anlatılan bir diğer ritüel ise yine Abbasî halifelerinin bir uygulaması olan hilat giydirme geleneğidir. Şeker'e göre kaynaklar genellikle hilat giydirme geleneğinin Abbasîlerde başladığını aktarır. Başlangıçta halifelerin kendi yöneticileri için uyguladıkları bir gelenek olan hilat giydirme, Abbasîlerin otoritesi zayıfladıkça diğer hanedanların da halifelerden talep ettikleri bir uygulama haline gelmişti. Büyük Selçuklularda da Tuğrul Bey'den itibaren bu uygulama başlamıştı. Şeker, Tuğrul'dan sonraki sultanlar için de hilatın önemli olduğunu vurgularken halife tarafından hilatı hemen gönderilmeyen sultanların yazışmalarda acele edilmesini istediklerini belirtir. (Şeker, 1998, s. 23)

Siyasi otoritenin önemli bir sembolü olduğu anlaşılan hilat, alıntılanan beyitte Büyük Selçuklu'nun İslam dünyasındaki siyasi gücünün halifeye dayandığını göstermek ve bu gücü meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Aslında önceden de vurgulandığı gibi halifeler Büyük Selçuklulara muhtaç kaldıkları için destek istemişlerdi ve yetkilerini paylaşmaya hiç de gönüllü olmamışlardı. Beyitte ise bunun hiçbir yansıması yoktur. Gürgânî, şiirinin tamamında Sultan Tuğrul'un İran, Bizans ya da diğer Türk hükümdarlarına üstün olduğunu savunur. Aynı üstünlük halifeye karşı da geçerlidir fakat şair bunu açık bir şekilde belirtmez ve saldırgan bir dille ifade etmez. Şiirin tamamında gerek halife gerekse rakip devletlerin hükümdarları yetkilerini Tuğrul Bey'e adeta gönüllü bir şekilde teslim etmektedirler. Şairin konuyu bu şekilde ele almasının hem dönemin koşullarıyla hem de şairin kişiliğiyle ilgisi olduğu düşünülebilir.

Gürgânî, Tuğrul Bey'in şairi olduğu için Büyük Selçukluların kuruluş dönemine tanıklık etmiş bir şairdir. Dolayısıyla şiirleriyle İslam dünyasına kendini kabul ettirmeye çalışmakta olan bir devletin meşruiyetini sağlamaya çalışmaktadır. Bu durumun şiirlerinde saldırgan bir üslup kullanmaktan özellikle kaçınmasına sebep olduğu düşünülebilir. Bunun yanında diğer bir etken ise şairin özellikle bugün elimize ulaşan şiirlerine bakıldığında kasideleriyle değil mesnevisiyle öne çıkmasıdır. Dolayısıyla kaside şairliğinde alışık olunan şekilde kahramanlık ve zaferleri abartılı bir üslupta anlatmadığı düşünülebilir.

Yukarıdaki beyitlerde, dikkati çeken bir başka sembol ise bayraktır. Bayrak da Abbasî halifesinin Büyük Selçukluları siyasi otorite olarak tanıdığını gösteren sembollerden biridir. Köprülü, Sultan Tuğrul döneminden itibaren Abbasî halifesinden siyah bayrak alındığını belirtir. (Köprülü, 1992, s. 249) Gürgânî bu yüzden hilat ve menşurun yanında halifeden bir

bayrak da geldiğine değinmiştir. İkinci beyitte ise bayrakla ilgili farklı bir anlam daha ortaya çıkar. “*Bayrağı İsfahan’da astı*” ifadesinde İsfahan’ın özel bir önemi olduğu düşünülebilir. Zira İsfahan, Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçukluların eline geçmiş ve Melikşah döneminde başkent olmuş önemli bir şehirdir. Tuğrul Bey ele geçirmeden önce şehir Şif Büveyhilere bağlı ve Deylem kökenli bir hanedan olan Kâkûyîlerin elindeydi. (Yazar, 2014, s. 26) Bu açıdan bakıldığında beyitte Tuğrul Bey’in Şiflerin elinde bulunan önemli bir şehre Abbasîlerin Sünniliği temsil eden siyah bayrağını diktiği anlatılmış olur. Böylelikle Gürgânî sembolik bir şekilde Sünniliği egemen kılan otoritenin Büyük Selçuklular olduğunu vurgulamıştır.

Elimizdeki kısıtlı örnekten Gürgânî’nin kasidesinde Büyük Selçuklu Devleti’nin İslam coğrafyasındaki siyasi otoritesini meşrulaştırmayı amaçladığını görebiliyoruz. Şair bu amacı doğrultusunda dönemin siyasi olaylarına değinirken onları şiirinde olduğu gibi aktarmaz. Diğer saray şairlerinin yaptığı gibi devletin “Sünniliğin hamisi” imajını destekleyecek şekilde yansıtır. Bu yüzden de Bağdat halkı ve halifenin Büyük Selçuklulardan hoşnut olduğu izlenimini yaratır. Dini siyasete ilişkin konulara yer verse de Gürgânî’nin şiirlerinde İslam’ın büyük bir yer tutmaması ise hem şairin hâlâ İslamiyet öncesi kültürün ağır bastığı bir şiir dünyasına sahip olmasına hem de Büyük Selçukluların kuruluş devrinde İslamiyet’le yeni tanışmış bir devlet olmalarına bağlanabilir. Melikşah döneminin en önemli tanıklarından şair Mu’izzî’nin kasidelerinde ise dini siyasete ilişkin konular çok daha geniş bir yer tutmaktadır.

5.1.2. Mu’izzî

Melikşah’ın baş şairi olan, şairliğinin yanında çeşitli devlet görevlerinde de yer alan ve Melikşah’la beraber seferlere çıkan ve tarihi olaylara tanıklık eden Mu’izzî’nin *Divan*’ında dini siyasetin özellikle de Abbasî halifesiyle ilişkilerin ele alındığı şiirler Gürgânî’ye göre oldukça fazladır. Şairin doğrudan Abbasî halifesine sunmuş olduğu bir methiyenin yanında Melikşah’ın Bağdat’a gidip onunla görüşmesini konu alan bir kasidesi de mevcuttur. Bunun yanında Melikşah’a sunduğu methiyelerde de sık sık halifeden ve Abbasîlerden bahsetmiştir.

Mu’izzî’nin kasidelerinde de Gürgânî’de olduğu gibi Büyük Selçukluların İslam dünyasındaki gücünü meşrulaştırma çabası öne çıkar. Önceden de değinildiği gibi Büyük Selçuklular Tuğrul Bey döneminden itibaren Bağdat’ta egemenlik sağlamış ve bölgedeki siyasi yetkileri üstlenip dini yetkiyi halifeye bırakmışlardır. Bu durum ilk defa Gazneliler döneminde yaşandıysa da Büyük Selçuklular döneminde daha büyük bir sorun haline almış ve bir meşruiyet krizi yaratmıştır. Bu krizi dönemin büyük alimleri ve devlet adamları

eserlerinde çözmeye çalışmışlardır. Bunun bir yansıması da şiirde olmuştur. Büyük Selçuklular hem Arap değildir hem de İslam'ı yeni kabul etmişlerdir ve eski inançlarını hâlâ korumaktadırlar. Bu yüzden Mu'izzî şiirlerinde sık sık Büyük Selçukluların halifeden üstün olduğunu ve Abbasîlerin ve İslam dünyasının onların gücüne ihtiyacı olduğunu vurgular.

Şair, Melikşah'a sunduğu methiyelerden birinde onun hükümdarlığının hilafet için büyük bir destek olduğunu şöyle anlatır:

در مسلمانی به اقبالت خلافت را ثبات

در جهانبانی به انصافت شریعت را شعار

(1983, s. 306)

Der Müselmânî be ikbâlet hilâfet râ sebât, der cihânbânî be insâfet şerî'at râ şî'âr.

Tercümesi: Müslümanlıkta ikbalinle hilafeti sağlamlaştırdım, hükümdarlıkta insafınla şeriatı örnek edindin.

Alıntılanan beyitte, diğer bölümdeki örneklerde hutbe, para, unvan gibi iktidar sembolleriyle ya da hadis ve surelere yer verme yoluyla sürdürülen sultanın İslam dünyasındaki otoritesini meşrulaştırma çabası daha açık bir şekilde ifade edilir. Hilafeti sağlamlaştıran yani bölgedeki Sünni egemenliğini sağlayan Tuğrul Bey'den beri Büyük Selçuklulardır. Melikşah döneminde de bu üstünlük sürmüş ve Alp Arslan daha ölmeden Melikşah'ın sultanlığı halifeye onaylatılmıştır.

Melikşah'ı övdüğü bir başka kasidesinde şair şöyle der:

بدعت و کفر از سر تیغت همی ناقص شود

وز دل پاکت بیفزاید همی اسلام و دین

هست واجب بر همه عالم دعا و شکر تو

خاصه بر بغدادیان و بر امیرالمومنین

(1983, s.593)

Bid'at u küfr ez ser-i tîget hemî nakis şevved, vez dil-i pâket beyefzâyed hemî İslâm u dîn.

Hest vâcib ber heme 'âlem du'â ve şükr-i to, hâse ber Bağdâdiyân u ber Emîrû'l-mûminîn.

Tercümesi: Bid'at ve küfür senin kılıcınla tamamen eksildi ve senin temiz gönlünden İslam ve din yükselmeye başladı.

Tüm dünyaya senin için şükür ve dua etmek vaciptir, özellikle de Bağdatlılara ve Emirü'l-müminin'e.

Alıntılanan ilk beyitte bid'at ve küfrü bitiren kişi Sultan Melikşah olarak gösterilir. Bid'at, İslam'a sonradan eklenen şeyler anlamını taşıyıp beyitte Sünni geleneğe ters olan inanç ve davranışları ifade eder. Burada şairin Şiîlere karşı verilen mücadeleyi kastettiği düşünülebilir. Melikşah onları kılıcıyla güçsüz hale getirmiştir. Melikşah dönemi Büyük Selçukluların en parlak dönemidir. Askeri yönden oldukça başarılı bir devlet adamı olan Melikşah, fetihleriyle ülke topraklarını genişletmiş ve özellikle İsmailîlerle mücadele içine girmiştir. Bu yüzden Mu'izzî onun askeri mücadelesini ve Sünniliğe desteğini öne çıkarmak için "kılıç" sembolünü kullanmış ve İslam'a hizmetini vurgulamıştır. Burada aynı zamanda Mu'izzî'nin Gürgânî'ye göre daha sert bir dil kullandığı görülür.

İkinci örnek beyitte ise Melikşah'a şükretmesi gerekenler içinde Bağdatlılar ve halife özel olarak vurgulanmıştır. Esasen Bağdat halkı Sünni egemenliğini sağlamasına rağmen Türklerden tam anlamıyla hoşnut değildi. Bunun nedeni göçebe yaşam kültürünü sürdüren Türklerin yağmacılığı ve girdikleri bölgeyi talan etmeleriydi. Fakat şair onları özellikle dua etmesi gerekenler içinde vurgularken adeta onlara ikazda bulunur ve yönlendirmek ister.

Aynı durum Emirü'l-müminin yani halife için de geçerlidir. Melikşah döneminde halifeye karşı üstünlük hâlâ sürmektedir. Bunun yanında Nizâmülmülk, Melikşah ve Terken Hatun arasında yaşanan iktidar kavgaları sonucunda devletin zayıflamaya başlaması halifeyle ilişkilere de yansımıştır. Halife el-Kaim'in ölümüyle yerine oğlu geçmiş ve Melikşah'ın kızıyla evlenmiştir. Fakat bu evliliğin ilerleyen dönemlerinde halifenin Sultan'ın kızına karşı saygısız davranışları olmuştur. Bu durum Melikşah ile halife arasında da sorunlara yol açmıştır ve Sultan'ın halife üzerindeki otoritesinin zayıflamaya başladığının da göstergesidir. Mu'izzî'nin kasidelerinde bu olumsuzluklar açıkça yer almaz. Fakat Emirü'l-müminin yani halifeye de Sultan için şükretmesi söylenerek ona yol gösterilmeye çalışılır.

Mu'izzî, şiirlerinde, her iki tarafın yani halife ve sultanın beraber temsil edilmesine önem vermiştir. Bu yüzden Melikşah'ın Bağdat'a ziyaretini ele alan bir kaside yazmıştır. Melikşah iki defa Bağdat'a gidip halifeyle görüşme yapmıştır. Bunların birini şair “Der Medh-i Muktedî Halîfe ve Mulâkât-i Melikşâh bâ û” (Bağdat'taki Halifeye Övgü ve Melikşah'ın Onunla Görüşmesi) başlıklı kasidesinde şöyle anlatır:

باد میمون و مبارک بر شه روی زمین

عید و دیدار امام‌الحق امیرالمومنین

(1983, s. 593)

Bâd meymûn u mubârek ber şeh-i rûy-i zemîn, 'ıyd u dîdâr imâmu'l-Hakk Emîru'l-mûmînîn.

Tercümesi: Yeryüzünün padişahına Allah'ın imamı Emirü'l-müminin'le görüşmesi kutlu ve mübarek olsun.

Kasidenin girişinde görüşmeyi kutlayan şair, Sultan'ın siyasi, halifenin ise dini otoritesini vurgular. Devamında ise iki tarafın birliğinin İslam dünyasına getirdiği faydalara değinir:

بر شریعت راستی بفرود از این معنی که بود

با امام راستان دیدار شاه راستین

اتفاق هر دو عالی کرد قدر تاج و تخت

اتصال هر دو روشن کرد چشم ملک و دین

زین مبارک اتفاق و زین همایون اتصال

قائم و الب ارسالن شادند در خلد برین

(1983, s. 593).

Ber şerî'at râstî befuzûd ez in ma'nâ ki bûd, bâ imâm-i râstân dîdâr-i şâh-i râstîn.

İttifâk-i her do ‘âli kerd kadr-i tâc u taht, ittisâl-i her do rûşen kerd çeşm-i mulk u dîn.

Zîn mobarek ittifak u zîn humâyûn ittisâl, Kâ'im u Alb Arslan şâdend der hulad berîn.

Tercümesi: Dürüstlerin imamının doğrulardan yana olan sultanla görüşmesi, doğrudan doğruya şeriatı arttırdı ve bu gerçek manaydı.

İkisinin birleşmesi tacın ve tahtın kudretini arttırdı, ikisinin bağlılığı ülkenin ve dinin gözünü aydınlattı.

Bu kutsal birliktelikten ve bu kutlu bağlılıktan Kaim ve Alp Arslan ebediyen mutludurlar.

Alıntılanan beyitte halife- sultan ilişkisinin önceki devirlere de dayandığı vurgulanarak her iki yöneticinin soyları olan Kaim ve Alparslan'ın devlet düzeyinde olumlu ilişkiler sürdürdükleri dile getirilmektedir. Böylelikle ittifakın sürekliliği de vurgulanmaktadır.

Şiirin büyük kısmında halifeyi öven Mu'izzî, bu şekilde Sünni iktidarının da meşrulaştırılmasına çabalar. Bir başka beyitte şöyle der:

تو شریعت را پناهی و تو را دولت پناه

تو خلیفت را معینی و تو را ایزد معین

(1983, s. 593)

To şerî'at râ penâhî ve to râ devlet penâh, to halîfet râ mu'ayyenî ve to râ Îzed mu'ayyen.

Tercümesi: Sen şeriatı korursun, seni de devlet korur. Sen halife olarak seçilmişsin ve seni de Allah atamıştır.

Bu beyitte Mu'izzî, Büyük Selçuklu Devleti'nin hilafet politikasını doğrudan ifade eder ve dini koruyanın halife, onu koruyan siyasi gücün de Büyük Selçuklular olduğunu belirtir. Böylelikle dini yetkilerin halifede, siyasi yetkilerin ise sultanda olduğu bir kez daha vurgulanmış olur. Şiir her ne kadar halifeye övgülerle dolu olsa da Büyük Selçuklu sultanının onun üstünde bir güç olduğu mesajı verilir. Herhangi bir delil gösterme yoluna gitmeden Allah tarafından seçildiğini söyleyerek de Sünni halifenin meşruluğu gösterilmeye çalışılır. Mu'izzî'nin *Divan*'ında Bağdat'taki Sünni halifeyi övdüğü bir kaside daha yer alır. Bu kasidede de aynı temanın işlendiği örnek beyitlerde görülür:

بود زین دولت و ملت خمیده پشت بدخواهان

که شاه راستان عهد امام راستین دارد

Bûd zîn dovlet u millet hamîde poşt-i bed-hâhân, ki şâh-i râstân ‘ahd-i imâm-i râstîn dâred.

Tercümesi: Kötü niyetlilerin sırtı bu devlet ve milletten kambur oldu çünkü dürüstlerin padişahının doğruluktan yana olan imamla anlaşması vardır.

Beyitte “kötü niyetliler” olarak anılan gruplar Sünni olmayan gruplar olarak yorumlanabilir. Melikşah onları etkisiz hale getirmiştir çünkü Sünni halifeyle ittifak kurmayı seçmiştir. Beyitte yine karşı grupları zayıflatanın padişah olduğu vurgusu görülür.

جهان از فتنه و بدعت به فر او امان یابد

که قرّ اوست چون پری کجا رُوح الامین دارد

(1983, s. 171)

Cihân ez fitne ve bid’at be ferr-i û âmân yâbed, ki ferr-i ûst çun berî kocâ rûhu’l- emîn dâred.

Tercümesi: Dünya fitne ve bid’atten onun ışığı sayesinde güvende olur çünkü onun ışığı Rûhü’l-emin (Cebrail) ’in ışığıdır.

Alıntılanan beyitte Mu’izzî fitne ve bid’atten bahsederek mezhep çatışmalarının Sünni halifenin güçlenmesiyle bittiğini söylerken herhangi bir grubu tekfir etmez. Fakat her ne kadar bölgede kelam tartışmaları ve buna bağlı kavgalar olsa da bölgedeki çatışmanın Sünni- Şii ekseninde olduğu tarih kaynaklarına bakıldığında görülmektedir. Bu bağlamda beyitte fitne ve bid’atle Şii grupların faaliyetlerinin ifade edildiği düşünülebilir. Melikşah da onların karşısında Cebrail’e benzetilir. Cebrail’in İslam’daki önemi peygamberlerle Allah arasında vahiy yoluyla elçilik yapmasıdır. Melikşah da şair tarafından Allah’ın yolunu göstererek fitne ve bid’ati bitirmesi yönünden Cebrail’le ilişkilendirilmiştir.

Büyük Selçukluların İslam dünyasındaki meşruiyet sorununun bir yönü de önceden değinildiği gibi Arap olmamaları ve Peygamber soyuyla ilişkili olmamalarıdır. Selçukluların döneminde İslam dünyasında “halife Kureyş’tendir” anlayışı hakimdi. Bu yüzden Büyük Selçukluların soylarını da İslam dünyasında meşru göstermeleri önemliydi. Sultanlar bunun

için kızlarını halifelerle evlendirme yolunu seçmişlerdi. Doğacak erkek çocuğu halifelik makamına geçirerek hem doğrudan söz sahibi olmak hem de soylarını Peygamber soyuna bağlamak isteyen sultanlar bu amaçlarına hiçbir zaman ulaşamadılar. Fakat bu durumun da şiirde telafi edilmeye çalışıldığı örneklerde görülebilir.

Şair, örnek beyitlerde sultanları geçmiş dönemlerin Abbasî halifeleriyle ilişkilendirir. Abbasî halifelerinin güçlü oldukları zamanları esas alan Mu'izzî'nin amacı yine sultanlara meşruiyet kazandırmaktır. Sultan Sencer için yazdığı methiyelerden birinde şöyle der:

هرگز چو شاه سنجر شاهی دگر نباشد
پاینده باد ملکش تا جاودان هم‌ایدون

Hergiz çu Şâh-i Sencer şâhî-i diger nebâşed/ Pâyende bâd molkeş tâ câvedân hemîdûn.

Tercümesi: Asla Şah Sencer gibi başka bir padişah olamaz, mülkü hem bugün hem sonsuza dek kalıcı olsun.

در شاهی و خلافت نازند تا قیامت
سلجوقیان ز سنجر عباسیان ز مأمون

Der şâhi ve hilâfet nâzened tâ kıyâmet/ Selcûkîyân zi Sencer Abbâsîyân zi Me'mûn.

Tercümesi: Sencer'den beri Selçuklular, Me'mûn'dan beri de Abbasîler, padişahlıkta ve hilafette kıyamete dek övünür.

Alıntılanan beyitlerde Sultan Sencer, Büyük Selçuklu sultanları içinde üstün tutulmuş ve Abbasî halifelerinden Me'mûn'a benzetilmiştir. Me'mûn, Abbasîlere en parlak dönemini yaşatan Halife Hârûnürreşîd'in oğludur. Şairin Sencer'i kendi döneminin halifesiyle değil Me'mûn'la ilişkilendirmesinin birçok nedeni vardır. Bunlardan biri Abbasîlerle tarihsel bağ kurma amacıdır. Me'mûn döneminde Türkler Abbasî devleti içinde Arap ve Farslara karşı güçlenmeye başlamışlardı. (Bozkurt, 2004, ss. 101- 104). Bunun yanında dönemin halifesinin güçsüz görülmesi ve hanedanın parlak olduğu dönemden bir halifenin seçildiği de söylenebilir. Ayrıca Me'mûn, tıpkı Sultan Sencer gibi entelektüel faaliyetlere büyük önem veren ve şairleri, alimleri meclisinde toplayan bir devlet adamıydı.

Aynı kasidenin devamında:

ای تاج دین و دنیا جز خیر نیست کارت

کاری که تو سگالی باشد به خیر مقرون

Ey tâc-i dîn u donyâ coz-i hayr nîst kâret/ Kârî ki to sigâlî bâşed be hayr makrûn.

Tercümesi: Ey dinin ve dünyanın tacı, (senin) hayırdan başka işin yoktur, senin düşündüğün iş hayra kavuşur.

از بهر نام نیکوگر در عرب زبیده

خیرات کرد بی حد در روزگار هارون

Ez behr-i nâm-i nikûger der Arab Zubeyde/ Hayrât kerd bî-hadd der rûzgâr-i Hârûn.

Tercümesi: Yaptığı iyiliklerle tanınmak için Arap ülkesinde Zübeyde, Harun'un zamanında sınırsız hayır işledi.

آن خیرها که او کرد از بهر نام نیکو

خیر تو در خراسان نیکوتر آمد اکنون

(s. 511)

Ân hayrhâ ki û kerd ez behr-i nâm-i nîkû/ Hayr-i to der Horâsân nîkûter âmed eknûn.

Tercümesi: Senin Horasan'da işlediğin hayırlar bugün onun iyi şöhret için yaptığı hayırlardan daha da iyi hale geldi.

Bu beyitlerde de Sultan Sencer doğrudan Abbasîlerin en parlak dönemiyle ilişkilendirilmiştir. Önceden de değinildiği gibi Hârûnürreşîd Abbasîlerin en güçlü halifesiydi. Eşi Zübeyde ise devlette sözü geçen güçlü bir kadındı. Hem halifenin eşi olduğundan hem de babasından kalan miras nedeniyle büyük maddi güce sahip olan Zübeyde, imkânlarını yoksullara ve dönemin âlimlerine harcamasıyla meşhurdu. (Uyar, 2013, ss. 517, 519) Mu'izzî de Sultan Sencer'i cömertlik ve hayırseverlik bakımından Zübeyde'yle karşılaştırmış ve Sencer'i ona üstün tutmuştur.

Yine Melikşah için yazdığı methiyelerden birinde Mu'izzî'nin Sultan'ı Abbasî halifeleriyle ilişkilendirerek tarihsel bağ kurma çabası görülür:

تهنیت گوید همی از عدل او بغداد را

جان عباس و بنی عباس در خلد برین

آرزو نايد همی بغداد را با چون تو شاه

روزگار مُعْتَصَم یا روزگار مُسْتَعِين

(1983, s. 483)

Tehniyyet gûyed hemî ez ‘adl-i û Bagdâd râ, cân-ı ‘Abbâs u benî ‘Abbâs der huld-i berîn.

Arzû nâyed hemî Bagdâd râ bâ çun to şâh, rûzgâr-i Mu’tasım yâ rûzgâr-i Musta’in.

Tercümesi: Cennetin üst tabakalarında olan Abbas’ın kalbi ve Abbas oğulları onun Bağdat’taki adaletini kutlamaktadırlar.

Bağdat, senin gibi bir padişah sayesinde Mutasım ve Mustain’in (Her ikisi de Abbasî Halifelerindendi) devrini bile arzulamamaktadır.

Beyitte örnek verilen geçmiş dönem halifelerinden biri Mutasım-billah’tır. Mutasım-billah şair tarafından rastgele seçilmiş bir örnek değildir. 9. yüzyıl ortalarında halifelik yapan Mutasım-billah, Türk askerlerin desteğiyle makamına gelmiştir. Onun halifeliğe gelişiyle Türkler devlette Arap ve Farslardan daha etkili olmaya başlamışlardır. Bu olaydan sonra Türklerin Müslümanlığa geçişleri de hızlanmıştır. (Avcı, 2006, s. 380) Mutasım’ın torunu olan Mustain-billah ise aksine Türklerle ters düşmüş ve Türk ordusu tarafından makamından edilmiştir. (Özaydın, 2006, ss. 112-113) Mu’izzî yukarıdaki örnekte, iki halife üzerinden Türklerin Abbasîler ve İslam dünyası üzerindeki etkisinin tarihsel boyutlarını vermiştir. Burada şairin amacı bir yandan Abbasîlerin güçlü halifelerini anarak onlara üstünlük iddia etmekken diğer yandan da Arap olmayan ve Peygamber soyuyla ilişkilendirilemeyen Büyük Selçukluların aslında İslam dünyasında çok daha köklü bir geçmişi olduğunu ve Türklerin Sünni halifeliğini elinde tutan Abbasîlerin devlet yönetimine geçmişten beri katıldıklarını göstermektedir.

G. E. Tetley, Gazneli ve Büyük Selçuklu şairlerini incelediği çalışmasında Mu’izzî’nin yukarıda alıntılanan halifeyle ilişkileri konu edinmiş şiirlerine yer verir. Yazara göre Mu’izzî’nin ilişkilerin bozulduğu bir dönemde böyle beyitler yazması şaşırtıcıdır ve şair söz konusu sorunlardan haberdar olsa da onları görmezden gelmiştir. (2009, ss. 120- 121) Mu’izzî’nin halife ve sultan arasındaki olumsuzlukları şiirlere yansıtmadığı doğrudur. Bununla beraber kasidenin farklı işlevleri göz önünde bulundurulduğunda yazdığı kasideler şaşırtıcı değildir. Önceden de değinildiği gibi kasidenin işlevlerinden biri de tarihi olay ya da

kişilikleri olduğu gibi değil olması gerektiği gibi kurgulayarak dolaşıma girdiği kesime örnek oluşturmaktır. Bu bağlamda Mu'izzî'nin de ilişkilerin bozulmaya başladığı bu dönemde halife ve sultan arasındaki ilişkiyi olması gerektiği şekliyle işlediği ve halifeye bir çeşit uyarıda bulunduğu düşünülebilir.

Mu'izzî de tıpkı Gürgânî gibi halifeden alınan yetkiyi gösteren sembollere kasidelerinde yer vermiştir. Melikşah'a sunulan bir methiyeden alınan aşağıdaki beyitlerde bunun bir örneği görülür:

عزّ ایمان در بقای توست و عزّ مؤمنان
زان لوائ نو فرستادت امیرالمؤمنین

زان قبیل نام و خطابت بر لوا فرمود نقش
تا طراز آن لوا باشد طراز ملک و دین

او تورا دارد یمین وزیمن باشد جاودان
بر یمین آن خلیفه کاو تو را دارد یمین

(1983, s. 483)

'İzz-i îmân der bekâ-i tost u 'izz-i mûmînân, zi an livâ-i nov ferestâdet Emîru'l-mûmînîn.

Zi an kabl nâm u hitâbet ber livâ bâşed terâz-i mulk u dîn.

Û torâ dâred yemîn ve zi yümn bâşed câvidân, ber yemîn-i ân halîfe ki û to râ dâred yemîn.

Tercümesi: İmanın ve müminlerin yüceliği senin kalıcılığındadır, Çünkü Emirü'l-müminin senin için yeni bir bayrak gönderdi.

Örneğin senin adını ve hutbeni bayrağa nakşetmesinin sebebi ülkeye ve dine getirmek istediği düzendir.

O sana güveniyor ve bu güvenden dolayı sana ant içiyor çünkü bu antla mutlu ve kalıcıdır.

Mu'izzî de Gurgânî gibi Abbasî halifesi tarafından gönderilen bayrağı iktidar sembolü olarak kullanır. Fakat ondan farklı olarak Sultan'ın otoritesini daha açık şekilde ifade eder. "İmanın ve müminlerin yüceliği senin kalıcılığındadır" ifadesiyle Sünni kesimin gücü elinde tutmasının Melikşah'ın varlığına bağlı olduğunu açıkça söyler.

Devamındaki beyitte ise bayrak sembolünü detaylandırır. Halifeler siyasi otoritesini tanıdıkları sultanlara yolladıkları bayraklara onların adlarını çeşitli ayet ve dualarla birlikte yazdırmaktadır. Şaire göre bunun nedeni halifenin düzeni sultan aracılığıyla sağlama isteğidir.

Yukarıdaki beyitte de aynı temanın sürdüğü görülür. Halifenin Melikşah'a verdiği siyasi yetkiyle mutlu ve kalıcı olduğunu söyleyen Mu'izzî bu beyitte de halifenin varlığını sürdürmesinin sultana bağlı olduğunu tekrarlar.

Mu'izzî, Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü dönemine yakından tanıklık etmiş bir şairdir. Devletin izlediği dini siyasete de *Divan*'ında geniş yer vermiş olan şairin yaşadığı dönemin koşulları, şiirlerini Gurgânî'nin şiirlerinden farklılaştırmıştır. Gurgânî, devletin kuruluşuna tanıklık ettiğinden ve bu dönemde Büyük Selçuklular kendilerini İslam dünyasına hâlâ kabul ettirmeye çalıştığından şiirlerinde saldırganlıktan uzak, temkinli bir üslup kullanır. Halifeye karşı sultanın üstünlüğünü savunmakla beraber bu üstünlüğü açıkça vurgulamadan, üstü kapalı bir şekilde anlatır. Mu'izzî ise devletin güçlendiği ve fetihlerle topraklarını genişlettiği bir dönemde şairlik yaptığından hem sultanların halifeye üstünlüğünü sık sık ve açıkça tekrarlamış hem de kılıç gibi bir savaş unsurunu kullanarak dilini saldırganlaştırmıştır. Bununla beraber her iki şair de sultanların halifeye üstün olduğunu ve Sünni egemenliğini sağlayanların Büyük Selçuklular olduğunu savunarak devlete meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Gurgânî ve Mu'izzî'den sonra gelen ve yalnızca Sultan Sencer döneminde şairlik yapmış olan Enverî'nin şiirleri de her iki şairle hem benzerlikler hem de farklılıklar taşımaktadır.

5.1.3. Enverî

Enverî, Sultan Sencer'in döneminde şairlik yapmış ve onun sarayında önemli bir yer edinmiş şairlerdendir. Sultan Sencer'in entelektüel faaliyetlere önem verdiği ve meclislerinde döneminin ünlü şair ve alimlerini bulundurduğu bilinmektedir. Bununla beraber devlet onun döneminde zayıflamış, bu durum dini siyasete dolayısıyla halifeyle ilişkilere de yansımıştır.

Sencer döneminde yönetimde büyük bir değişiklik olmuş ve devlet ikiye bölünerek Horasan ve Maverâünnehir'i Sencer, Irak ve Anadolu'yu ise Mahmud yönetmeye başlamıştır. Sencer'in yetkisinin daha fazla olmasına rağmen siyasi yetkiyi Büyük Selçuklular'dan almak için fırsat arayan halife, ona karşı hem Mahmud'la hem de onun ardından gelen Mesud'la ittifak kurmuştur. Büyük Selçukluların siyasi gücünün kalmadığını gösteren asıl olay ise halifenin Bağdat'ta kendi adına bir ordu kurdurup sefere çıkmasıdır. Bunun üzerine Sultan halifeyi Batınilere öldürtmüştür. Yerine getirilen halife de bir müddet kontrol altında tutulsa da artık Büyük Selçukluların siyasi otoritesi zayıfladığından halifeyle ilişkiler eskisi gibi olamamıştır.

Bu durumun şiire yansımaları gösteren en önemli şey halifeye sunulan bir methiye olmaması ve ondan sadece bir kasidede bahsedilmesidir. Halifeden ve onunla kurulan ilişkiden bahsetmek yerine Enverî, diğer bölümde anlatıldığı gibi devrin önemli bir iktidar sembolü olan hutbeyi şiirlerinde tekrarlayarak kullanmıştır. Ayrıca kılıç gibi savaş unsurlarını kendinden önceki saray şairlerinden çok daha sık kullanarak Mu'izzî'ye göre çok daha sert bir üslupta yazmıştır.

Sultan Sencer'e sunulan bir methiyeden alınan aşağıdaki beyitler halifeyle kurulan ilişkiye değinen tek örneklerdir:

منبر از یادت جناب خطبه عالی داشته

دولت از نامت دهان سکه خندان یافته

هرچه دعوی کرده از رتبت امیرالمؤمنین

روزگار از پایه تخت تو برهان یافته

روضه های خطه اسلام در ایام تو

از بهار عدل تو هم زیب و هم فر یافته

(“<https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/ghaside-anvari/sh176/>”)

Minber ez yâdet cenâb-i ‘âlî dâşte/ Dovlet ez nâmet dehân-i sikke-i hândân yâfte.

Her çi da'vâ kerde ez rutbet Emîru'l-mûminîn/ Rûzgâr ez pâye-i taht-i to burhân yâfte.

Ravza hây-i hitte-i İslâm der eyyâm-i to/ Ez behâr-i 'adl-i to hem zîb u hem ferr yâfte.

Tercümesi: Minber seni anmakla hutbesi yüceldi; devlet senin namınla maddi ve manevi olarak yükseldi.

Emirül-müminin makam konusunda her ne iddia etmişse senin tahtının makamındandır.

Senin devrinde İslam coğrafyasının bahçeleri, senin adaletinin baharıyla süslendi ve aydınlandı.

Örnek beyitlerde önceki şairler gibi sultanın halifeye üstünlüğünü vurgulayan Enverî, söz konusu üstünlüğü daha bariz ve sert bir şekilde ifade eder. Şaire göre halifenin döneminde İslam dünyasında elde edilen her şey Büyük Selçuklu sultanı sayesinde. Şiirin devamında Enverî, İslam dünyasındaki mutluluk ve refahı bahçe benzetmesi üzerinden doğrudan Büyük Selçukluların iktidarına bağlar. Bir başka kasidesinde ise dini ve devleti koruyanın, Sultan Sencer olduğunu savunur:

عز دین و ملک دولت آنکه هست

عز و دین و ملک و دولت را پناه

(“<https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/ghaside-anvari/sh170/>”)

‘İzz-i dîn u mulk-i dovlet ânki hest/ ‘İzz u dîn u mulk u dovlet râ penâh.

Tercümesi: Dinin saygınlığı ve devletin makamı tüm varlıklarımız olan din, mülk ve devlete sığınaktır.

Aynı konuyu işleyen Mu’izzî’nin şiirlerine bakıldığında dini koruyanın halife, onu ve devleti koruyanın ise sultan olduğu vurgulanmaktaydı. Enverî, Mu’izzî’den farklı olarak halifeyi tamamen ortadan kaldırmış ve hem dini hem de siyasi gücü Büyük Selçuklulara bağlamıştır. Bunun nedeni ise dönemin koşullarına bakıldığında açıkça görülebilmektedir zira Sencer döneminde halifeyle ilişkiler geri dönülemez şekilde bozulmuştur.

Gürgânî, Mu’izzî ve Enverî’nin şiirleri karşılaştırıldığında Büyük Selçukluların kuruluşundan çöküşüne kadar olan süreçte halifeyle olan ilişkilerin gelişimi izlenebilmektedir. Her üç şairin de ortak amacı şiirlerinde halifenin siyasi yetkisini alıp dini yetkisini bırakan

Büyük Selçukluların meşruiyetini sağlamaktır. Şairlerin hepsi bu amaç doğrultusunda kasidelerinde dönemin olay ve kişilerini olduğu gibi aktarmaktan kaçınmış, devletin “Sünniliğin hamisi” imajını güçlendirecek şekilde eserlerini kurgulamıştır. Her üç şair de sultanın halifeye üstünlüğünü savunmuş, Gürgânî bunu daha sembolik ve kapalı bir şekilde yaparken Mu’izzî açık bir biçimde ifade etmiştir. Mu’izzî aynı zamanda diğer iki şairden farklı olarak *Divan*’ında halifeye ve Abbasîlere daha geniş yer verirken Türklerin Abbasîler ve İslam dünyasındaki etkilerinin tarihsel boyutunu belirlemeye çalışmıştır. Ayrıca kasidelerinde sultan ve halife arasındaki ilişkileri olduğu gibi değil olması gerektiği şekilde işleyerek halifeye yol göstermek istemiştir. Enverî ise halifeyle olan ilişkilerinin bozulması ve kopma sürecine gelmesi sonucu halifenin ismini ve onunla bağlantılı bölümleri şiirlerden çıkarmış ve Büyük Selçuklu iktidarını öne çıkarmıştır.

5.1.4. Nâsır Husrev

Gürgânî, Mu’izzî ve Enverî’nin yanı sıra Nâsır Husrev de Abbasîleri ve Sünni halifeyle Büyük Selçuklu ilişkilerini konu edinen şairlerdendir. Nâsır Husrev, İsmailî mezhebini seçtikten sonra Sünni kesimle büyük bir fikir mücadelesine girmişti. Söz konusu dönemde Sünni halifeliğini elinde tutan devlet ise Abbasîlerdi. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Nâsır Husrev şiirlerinde Abbasîleri açıkça hedef almıştı. Şairin savunduğu Şîî- İsmailî mezhebini temsil eden devlet ise Fatımîlerdi. Fatımîler aynı zamanda Sünni halifenin otoritesini tanımayan ve Şîî halifeliğini elinde bulunduran devletti.

Aşağıda örnek verilen beyitlerde şair, Abbasîleri Fatımîlerle kıyaslayarak ele alır:

کفر و نفاق از وی چو عباسی

بر جامهٔ سیاهش پیدا شد

خورشید فاطمی شد و باقوت

برگشت و از نشیب به بالا شد

تا نور او چو خنجر حیدر شد

گلبن قوی چو دلدل شهبها شد

Kufr u nifâk ez vey çu ‘Abbâsî/ ber câme-i siyâheş peydâ şod.

Horşîd-i Fâtımî şod u bâ-kuvvet, ber-geşt u ez nişîb bâlâ şod.

Tâ nûr-i û çu hancer-i Haydar şod/ golbin-i kavî çu duldul-i şebhâ şod.

Tercümesi: Küfür ve nifak Abbasî gibi onun siyah giysisinden ortaya çıktı.

Fatımi'nin güneşi doğdu ve kuvvetle kendini göstererek yükseldi.

Onun ışığı Haydar'ın kılıcı olunca kuvvetli bir gül fidanı birden bire gri düldül atına dönüştü.

Nâsır Husrev, ilk beyitte Abbasîleri açıkça tekfir eder. Küfür kelimesi dinsizlikle beraber karanlık ve örtmek gibi anlamları da barındırdığından klasik şiir geleneğinde siyahla ilişkilendirilmiştir. Şair bu özelliği dönemin renk sembolizmiyle bağdaştırarak farklı bir şekilde kullanır. Diğer bölümlerde vurgulandığı gibi Abbasîleri ve Sünniliği temsil eden renk bayraklarına ve kıyafetlerine bakıldığında siyahtır. Şiîliği ve Fatımîleri ise beyaz rengi temsil eder. Şair de burada söz konusu renk sembolizmine atıfta bulunarak Abbasîlerin siyah kıyafetlerini kafirliklerine bağlar. Türkler ve özellikle Türk devletleri, inançlarına göre tarihsel süreç boyunca, bazen beyaz, bazen siyah ve bazen yeşil rengini kutsal saymışlardır. Bu kültürel değişiklik dönemin şiirlerine de yansımıştır.

İkinci örnek beyitte ise aynı sembolik düzlem sürdürülerek Fatımîler, güneş ve aydınlıkla ilişkilendirilir. Bu ise küfrün yani karanlığın tam tersidir. Böylelikle Fatımîler kafirliğin karşısında, dini temsil eden bir güç olarak gösterilir. Şair aynı zamanda Fatımîlerin güneşinin doğup yükseldiğini ifade ederken devletin İslam dünyasında bir yükselişi olduğunu iddia eder. Tarihsel süreci izlendiğinde Nâsır Husrev'in bu tespitinin doğru olmadığı söylenebilir çünkü bu dönemde Şiîler güç kaybetmeye başlamış ve iktidardan uzaklaştırılmışlardır. Nâsır Husrev ise Büyük Selçuklu şairlerinin de yaptığı gibi devletin içinde bulunduğu gerçek durumu değil istenen imajı yansıtmıştır.

Son beyitte ise Şiî inancına uygun semboller kullanılarak Fatımî halifesi övülmüştür. Işık ve aydınlık sembolü sürdürülerek bu defa halife, Ali'yle ilişkilendirilmiştir. Onun ışığı, Ali'nin hançerine benzer. Kullanılan bir diğer sembol ise Düldül'dür. Düldül, Peygamber Muhammed'in katırı olup onun tarafından Ali'ye armağan edilmiştir. Ali'nin halifelğinde

kullandığı bu hayvan, şiirlerde de bu yönüyle sık sık kullanılmıştır. Düldül, Ali'nin ölümünden sonra da bir müddet yaşamış ve Muaviye döneminde ölmüştür. (Pala, 2016, ss. 135- 136) Beyitte de Düldül, Ali'yle ilişkisi bakımından ele alınmıştır. Nâsır Husrev'e göre gül fidanı halifenin elinde Düldül atına dönüşür. Burada hançer, fidan ve Düldül arasında keskinlik bakımından bir ilişki kurulduğu düşünülebilir zira Düldül'ün kelime anlamı kirpidir. Hançerin keskinliği, gülün dikenleri ve kirpinin okları arasında bir benzerlik kurularak halife, Ali'ye benzetilmiştir.

Bir başka kasideden alınan aşağıdaki beyitte ise Abbasîler için “dîv” yani dev benzetmesi kullanılır:

چو به بغداد فروائی پیش آرد

دیو عباسی فرزند به قربانی

(?, s. 316)

Çû be Bagdâd furû âyî pîş âred/ Dîv-i Abbâsî ferzend be kurbânî.

Tercümesi: Sen Bağdat'a iner inmez Abbasî devi çocuğunu sana kurbanlık getirecek.

Dev, klasik şiirin her döneminde kullanılan bir mazmundur. Ahmet Talat Onay'a göre devin tanımı şöyledir: “*İnsana mazarratı olan habis cinni, halkın dev dediği vehmi bir mahluk, ifrit, şeytan.*” (2016, s. 138) Klasik şiirde dev, Peygamber Süleyman'ın yüzüğünü çalması yönüyle anılır. (Onay, 2016, s. 138; Pala, 2016, s. 128) Hikâyeye göre Süleyman'ın kılığına girerek yüzüğünü çalan dev, uzun yıllar onun makamında kalmıştır. Sonunda ise dev diğer canavarlarca öldürülmüştür ve Süleyman yüzüğünü bularak makamına geri dönmüştür. Bu hikâye şairlerce memduhlarını Süleyman'la, onların düşmanlarını ise devle ilişkilendirmeleri şeklinde kullanılmıştır. Nâsır Husrev'in şiirleri bağlamında ise benzetme özel bir anlam kazanır. Şairin inancına göre kendi mezhebi büyük bir haksızlığa uğramıştır ve bu haksızlık devam etmektedir. Sünniler halifeliği haksız şekilde Şiilerden almaları yönüyle hileyle yüzüğü çalan deve benzer. Fakat Şiiler sonunda Süleyman gibi hak ettikleri yere geri dönecektir. Bu yüzden Nâsır Husrev sık sık dev benzetmesini düşmanları için kullanır.

Aynı beyitte Peygamber İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmesine telmih vardır. Şii halife, Sünniliğin merkezi olan Bağdat'a gittiğinde Abbasîler ona kurban olarak oğlunu sunacaktır. İslam inancına göre kurban Allah için kesilir. Beyitte kastedilen de Abbasîlerin

Şiîlerin Allah yolunu temsil ettiklerini kabul etmeleridir. Bu yüzden onlara bir kurban sunacaklardır.

Nâsır Husrev, örneklerde görüldüğü üzere tıpkı Büyük Selçuklu şairleri gibi Abbasîlere Sünni hilafetini elinde bulundurmaları yönüyle şiirlerinde yer vermiştir. Fakat Gurgânî ve Mu'izzî, Büyük Selçukluların üstünlüğünü vurgulamakla beraber Abbasîlerin dini otoritesini de meşrulaştırmaya çalışmıştır. Nâsır Husrev ise aksine Abbasîlerin meşruiyetini yok etmeye çabalamış ve onları sert bir dille tekfir etmiştir.

Nâsır Husrev de tıpkı Gurgânî, Mu'izzî ve Enverî gibi şiirlerinde Abbasîlerin Büyük Selçuklularla ilişkilerine yer verir. Bunun örneklerinden biri şöyledir:

امروز به زیر پای دین است

اندر ظلمات غفلت و شر

(...)

بر منبر حق شده است دجال

خامش بنشین تو زیر منبر

(...)

آنک او به مراد عام نادان

بر رفت به منبر پیمبر

(...)

روی وی اگر سپید باشد

روی که بود سیاه به محشر؟

(?, s. 131)

İmrûz be zîr-i pâ-yi dîn est/ Ender-i zulûmât-i gaflet u şerr.

Ber minber-i hakk şode est deccâl/ Hâmûş be-nişîn to zîr-i minber.

Ânki û be murâd-i 'âm-i nâ-dân/ ber reft be minber-i peyamber.

Rûy-i vey eger sepîd bâşed/ rûy-i ki bûd siyeh be mahşer?

Tercümesi: Bugün gaflet ve şer karanlığından dolayı din ayaklar altındadır.

Deccal, Hak minberine oturduğu için sen sessiz ve sakın minberin altına otur.

O ki bilgisiz avamın dileğiyle peygamberin minberine yükseldi.

Eğer onun yüzü beyaz olacaksa (alnı açık olacaksa) kimin yüzü mahşer günü kara olacaktır?

Nâsır Husrev, şiirlerinde Sünni egemenliği altındaki kendi dönemini gaflet, cehalet dönemi ve Sünni destekçilerini de “aldananlar” olarak anar. Alıntılanan ilk beyit yine Abbasîlerle ilgilidir. Onların dini otoriteyi elinde bulundurmalarının sonucunda “din ayaklar altındadır.” İkinci beyitte ise minberde oturan yani İslam dünyasında büyük güce sahip olan Abbasîler Deccal’e benzetilir. Deccal de tıpkı dev gibi şairlerin klasik şiirde düşmanları için sıklıkla kullandığı mazmunlardandır. İslam inancına göre kıyametin habercilerinden olan Deccal, kıyamet yaklaştığında insanları aldatacak ve fitne çıkaracaktır. Pala’ya göre Deccal’in edebiyattaki kullanımını istenmeyen kişilerin ona benzetilmesi şeklindedir. (2016, s. 119) Nâsır Husrev’in yazdığı beyite bakıldığında ise Sünni Abbasîlerin Müslümanları aldatmaları yüzünden aldatıcı ve fitneci Deccal’e benzetildikleri görülür.

Kasidenin devamında Abbasîlerin İslam dünyasındaki gücünü Büyük Selçuklulardan aldıkları ifade edilir. Beyitte “bilgisiz avam” olarak anılanlar Büyük Selçuklulardır. Önceki bölümlerde aktarıldığı gibi Büyük Selçuklular, askeri yönden çok güçlü olmalarının yanında devlet yönetimine ve yerleşik kültüre yabancıydılar. Nâsır Husrev, Büyük Selçukluların bu özelliklerini şiirlerinde sık sık tahkir amaçlı kullanmıştır. Bununla beraber Abbasîlerin İslam dünyasındaki otoritelerini sağlamalarının Büyük Selçuklular sayesinde olduğunu da kabul etmiştir. Bu yönden Büyük Selçuklu şairleriyle benzerlik taşıdığı söylenebilir. Fakat Büyük Selçuklu sarayına bağlı şairler bu durumu ele alırken Sünni halifenin Allah tarafından atandığını savunarak onun dini otoritesini meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Nâsır Husrev ise aksine halifeyi Deccal ve dev gibi figürlere benzeterek onun meşruiyetini bozmaya çabalamıştır. Aynı şekilde Büyük Selçuklu şairlerine göre Allah tarafından atanmış halifeyi korumak önemli bir görevdir ve iki tarafın birliği İslam dünyasına huzur ve refah getirmiştir. Nâsır Husrev’e göre ise söz konusu birlik cahil avam olan Büyük Selçuklularla yalancı, eziyet eden Abbasîlerin birleşmesidir ve sonucunda “din ayaklar altında”dır.

İkinci beyitte Abbasîler ve Büyük Selçukluların uygulamış oldukları eziyet ve insanları yanlış yola sürüklemelerinin sonucu kıyamet gününde utanacakları ve cezalarını

çekecekleri ifade edilir. Büyük Selçuklu şairleri halife ve sultanlarının meşruiyetini kanıtlamak için onları dini semboller ve İslam tarihinden figürlerle ilişkilendirirken Nâsır Husrev önceki beyitlerde olduğu gibi onların meşruiyetini zayıflatmak için Allah tarafından kabul görmeyeceklerini savunur.

Nâsır Husrev ve dönemin Şîî kesimi, Sünnilerin tanıdığı Abbasî halifesinin otoritesini tanımıyorlardı. Şairin yaşadığı dönemde Şîîlerin halifesi Fatımî halifesi Mustansır-billah'tı. Büyük Selçuklulara bağlı şairlerden Mu'izzî, yaşadığı dönemde Abbasî halifesi olan Muktedî-biemrillah'ı övmüştü. Nâsır Husrev'in de kendi inancını temsil eden Mustansır-billah'ı birçok kasidesinde övdüğü görülür:

بشتاب سوی حضرت مستنصر

ره را ز فخر جز به مژه مسپیر

آنجاست دین و دنیا را قبله

وانجاست عز و دولت را مشعر

(?, s. 128)

Be- şitâb sû-i Hazret-i Mustansır/ reh râ ez fahr coz be moje mesepor.

Âncâst dîn u donya râ kible/ ve âncât izz u devlet râ meş'ar.

Tercümesi: Hazreti Mustansır'ın tarafına koş, yolunu övgüden başka kimseye bırakma.

Din ve dünya kıblesi ile izzet ve devletin kılavuzu oradadır.

Nâsır Husrev'in seslendiği kitleyi Mustansır-billah'ın yönüne çekme çabası birçok şiirinde görülür. Bir başka şiirinde şöyle der:

قبله علما یکسر مستنصر بالله

فخر بشر و حاصل این چرخ مدور

وز جهل بنالیدم در مجلس علمش

Kible-i ‘ulemâ yekser Mustansir- billah/ Fahr-i beşer u hâsil-i ân çerh-i modevver.

Vez cehl be-nâlîdem der meclis-i ilmeş/ ‘adleş berhânîdem ez ân dîv-i sitemger.

Tercümesi: İlim meclisinde cehaletten yakındım ve onun adaleti bu zalim devden kurtardı beni.

Ulemanın kiblesi sadece Mustansır-billah’tır. Çünkü o, insanlığın övüncü ve bu yuvarlak devrin sonudur.

Alıntılanan ilk beyitte seslenen kitle “ulema” olarak açıkça ifade edilmiştir. Şiirlerin hitap ettiği kesim olan alimler şaire göre Mustansır-billah’ın tarafına geçmelidir. İkinci beyitte “zalim dev” benzetmesi Abbasî ve Büyük Selçukluları temsilen tekrar karşımıza çıkar.

Mustansır-billah’ı övdüğü bir başka kasidesinde Mu’izzî gibi halifesini Allah’la ilişkilendirdiği görülür:

مستتصر بالله که او فضل خدای است

موجود و مجسم شده در عالم فانیش

Mustansır-billah ki û fazl-i hodâyî est/ Mevcûd u mücessem şode der ‘âlem-i fâniş.

Tercümesi: Mustansır-billah o kimse ki Allah’ın faziletidir, fani dünyada mevcut ve kanıtlanmıştır.

Nâsır Husrev ve Mu’izzî’nin halifelerine yazdıkları övgü şiirleri arasında bir sosyolojik karşılaştırma yapılırsa arada hem benzerlikler hem de farklılıklar olduğu görülebilir. Mu’izzî, Muktedî-biemrillah’ı “Allah’ın imamı”, “dürüstlerin imamı” gibi sıfatlarla över. Nâsır Husrev ise benzer şekilde Mustansır-billah’ı “dinin ve dünyanın kiblesi” olarak anar. Fakat Mu’izzî kasidelerinde doğrudan memduhuna seslenirken Nâsır Husrev’in seslendiği belli bir kitle vardır. Bu kitle hem kendi inancının taraftarları hem de ikna etmeye çalıştığı Sünni seçkinleridir. Bu farklılığın temel nedeni Mu’izzî’nin doğrudan bir övgü şairi olması, Nâsır Husrev’in ise övgüyü savunduğu inançları yaymada araç olarak kullanmasıdır.

Bununla beraber her iki şair de klasik şiir geleneği içinde ait oldukları grupların meşruiyetini sağlama amacındadırlar.

5.2. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARINA ATFEN YAZILAN ŞİİRLER

Büyük Selçukluların dini siyasetini yansıtan şiirler içinde doğrudan Büyük Selçuklu sultanlarına yazılan şiirler de bulunmaktadır. Abbasîlerle ve Şîîlerle ilişkilerin ele alındığı şiirlerin büyük kısmı da sultanlara sunulmuş kasidelerden oluşmaktadır. Fakat bunun yanında Büyük Selçukluların bölgedeki ve İslam dünyasındaki varlığını meşrulaştırmak için belli dini sembollerin ve figürleri kullanarak yazılan şiirler de mevcuttur. Bu bölümde Mu'izzî ve Enverî'nin şiirlerinde kullandıkları dini semboller üzerinden sultanları nasıl tanımladıkları incelenmiş ve Nâsır Husrev'in şiirleriyle karşılaştırılmıştır.

5.2.1. Mu'izzî ve Enverî

Hutbe ve sikke, hem Mu'izzî hem de Enverî'nin şiirlerinde sık sık kullandığı semboller olmuştur.

Cahiliye devrinden beri konuşma sanatı olarak kullanılan ve İslam'a geçişten sonra farklı bir işlev kazanan hutbe, cuma ve bayram namazlarının bir parçası olmuştur. İslam tarihi boyunca hutbe siyasi bir işlev kazanmıştı. Abbasîler döneminde devletin büyümesiyle halife namazları kıldırmayı sürdüremediğinden hatip denen kişiye yetki verilmişti. Hutbede halifenin adı okunduğunda halk karşı çıkmıyorsa halife onaylanmış sayılmaktaydı. Böylelikle hutbe halktan alınan biatın yerine geçmişti. (Baktır, 1998, s. 426)

Büyük Selçuklular döneminde ise hutbe Abbasîlerle ilişkileri gösteren önemli bir sembol haline gelmişti. Bölgede zor durumda kalan Abbasîlere yardım eden Gazneli ve Büyük Selçuklular hutbeyi Abbasî halifesi adına okutuyordu. Aynı şekilde Abbasîler de hutbelerinde egemenliğini tanıdıkları sultanların adını okutuyordu. Fakat siyasi otoritesini geri kazanmak isteyen halifeler her fırsatta sultanların adlarını hutbelerden çıkarıyordu. İktidar mücadelelerinin önemli bir sembolü olduğu anlaşılan hutbe bu yüzden kasidelerde de yer almaktaydı.

Sikkeler de hutbeyle beraber devletin bağımsız bir güç olduğunu gösteren önemli bir simgeydi. Büyük Selçuklu sultanları da kendi adlarının halifenin adıyla beraber yazılı olduğu sikkeler kestirmişti. Bu yüzden bir iktidar sembolü olarak sikkeler de hutbeyle birlikte kasidede karşımıza çıkmaktadır.

Mu'izzî'nin Melikşah'ı övdüğü kasidelerden birinde hutbe ve sikke sultanın otoritesinin sembolleri olarak "hutbe" ve "sikke" kavramlarını kullanılır:

هفت چیز از خسرو عالم همی نازد به هم
دین و ملک و تاج و تخت و رایت و تیغ و قلم

همچنان کارایش سیارگان است آفتاب
نام او آرایش خطبه است و دینار و درم

(1983, s. 446)

Heft çîz ez Husrev-i 'âlem hemî nâzed be hem/ Dîn u mulk u tâc u taht u râyet u tîg u kalem.

Hemçenân ki ârâyiş-i seyyâregân est âftâb/ Nâm-i û ârâyiş-i hutbe est ve dînâr u dirhem.

Tercümesi: Alemin padişahıyla yedi şey beraber övünür. Din, mülk, taç, taht, bayrak, kılıç ve kalem.

Güneşin gezegenlerin süsü olması gibi, onun adı da hutbe, dinar ve dirhem süsüdür.

Şiirde Mu'izzî, Sultan Melikşah'ın iktidarının sembollerini saydıktan sonra onun adının hutbe ve paralarda görünmesini güneşin parlaklığıyla ve ışığıyla ilişkilendirir. Güneş gezegenler için ne kadar önemliyse Sultan'ın adı da hutbe ve sikke için o kadar önemlidir. Melikşah döneminde halifeden biat alınması henüz zorlaşmamıştı. Bununla beraber Büyük Selçukluların meşruiyet krizi sürmekteydi. Mu'izzî bu sebeple kasidelerinde hutbe ve sikkede sultanın adının yazılı olmasını meşru kılmaya çalışıyordu.

Yine Melikşah'a sunduğu bir başka kasidesinde ise Sultan adına hutbe okutulmasını açıkça onun iktidarının bir kanıtı olarak gösterir:

بیش ازین برهان چه باید کاو هنوز اندر عراق
در بخارا خطبه از نامش بیاراید همی

(1983, s. 641)

Bîş ez îb burhân çi bâyed ki û henûz ender ‘Îrâk/ der Buhârâ hutbe ez nâmeş beyârâyed hemî.

Tercümesi: Bundan fazla kanıtla ne gerek var? Onun adı şimdi Irak’ta ve Buhara’da hutbeleri süslemektedir.

Beyitte Melikşah’ın iktidar alanı içinde Buhara’yla beraber Abbasîlerin merkezi Irak da yer alır ve ispatı olarak Sultan’ın adının okutulduğu hutbeler gösterilir.

Mu’izzî’nin Sultan Sencer’in Bağdat’tan dönüşünü anlatan “Der Tehniyyet-i Mürâca’at-i Sultan Sencer Ez Bagdâd be Nîşâbûr” başlıklı kasidesinde de hutbe ve sikkenin birlikte kullanıldığı görülür:

حکم تو همی باد به ملک اندر جاری

امر تو همی باد به دهر اندر نفاذ

نام تو جمال و شرف خطبه و سکه است

هم خطبه و هم سکه به نام تو بماناد

شادست به تو دولت و تو شاد به دولت

همواره چنین خواهم و همواره چنین باد

(1983, s. 163)

Hukm-i to hemî bâd mulk ender cârî/ Emr-i to hemî bâd be dehr ender nefâz.

Nâm-i to cemâl u şeref-i hutbe ve sikke est/ Hem hutbe ve hem sikke be nam-i to be-mâned.

Şâdest be to dovlet u to şâd be dovlet/ Hemvâre çenîn hâhem ve hemvâre çenîn bâd.

Tercümesi: Hükümün ülkede yürürlükte olsun, emrin dünyada geçerli olsun.

Senin ismin hutbe ile sikkenin şerefi ve güzelliğidir. Hutbe ve sikkenin her ikisi senin adınla kalıcı oluyor.

Devlet seninle sen devletle mutlusun. Hep böyle istiyorum ve hep böyle ola.

Melikşah devrinden sonra hutbe yalnızca halifeyle sultan arasında değil sultanların kendi aralarında da bir çekişme unsuru haline gelmişti. Berkyaruk- Muhammed Tapar döneminde halife, Bağdat'ta kim güçlüyse onun adına hutbe okutmaya başlamıştı. Sencer döneminde ise devletin ikiye bölünmesi sonucu hutbelerde önce Sencer'in sonra Mahmud'un adı okutuluyordu. Fakat bu devirde hutbenin otoriteyi temsil etmede eskisi kadar önemli olduğu söylenemez zira önceden de değinildiği gibi artık halife kendi adına ordu kurup sefere çıkacak kadar bağımsızlaşmıştı. Mu'izzî'nin şiiri devrin bu tür olumsuzluklarını yansıtmaz. Şairin hâlâ Sünniliğin hamisi imajını korumaya çalışmakta olduğu hatta bunu temenni ettiği açıkça görülmektedir.

Önceden de değinildiği gibi Enverî, Mu'izzî'den farklı olarak devletin zayıfladığı bir dönemde şairlik yapıyordu. Özellikle halifeyle ilişkilerin tamamen bozulması sonucu onu şiirden çıkaran Enverî'nin hutbeyi bir iktidar sembolü olarak öne çıkardığı görülür. Sultan Sencer'e sunduğu kasidelerden birinde hutbe üzerinden onun otoritesini meşrulaştırmaya çalışır:

وز خطبه چو تحمید او برآید

دین در طرب افتخار باشد

آن سایه یزدان که تاج او را

از تابش خورشید عار باشد

(“<https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/ghaside-anvari/sh59/>”)

Vez hutbe çû tahmîd-i û ber âyed/ dîn der tereb iftihâr bâşed.

Ân sâye-i yezdân ki tâc-i û râ/ Ez tâbeş hûrşîd ‘âr bâşed.

Tercümesi: Hutbeden onun övgüsü yükseldiğinde din, neşeyle iftihar eder.

O Allah'ın gölgesi olduğu için güneş onun tacının parlaklığından utanır.

Yine Sencer'e sunduğu bir başka kasidesinde hutbe ve sikkeyi kişileştirerek Sultan'ın otoritesinin şahitleri olarak gösterir:

خطبه ملک ترا که داند یا رب

کیست خطیبش که عرش پیش‌نشین است

نام ترا در کنایه سکه صحیفه است

نعت ترا در قرینه خطبه قرین است

گو برو از خطبه بازپرس و ز سکه

هرکه یقینش به شک و ریب رهین است

هرکجا سکه شد به نام و نشانش

بخل بی‌نام و بی‌نشان باشد

هرکجا خطبه شد به نام و بیانش

نطق را دست بر دهان باشد

(“<https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/ghaside-anvari/sh20/>”)

Hutbe-i mulk-i to râ ki dâned yâ Rab/ Kîst hatîbeş ki ‘arş-i pîş-nişîn est.

Nâm-i to râ der kinâye-i sikke sahîfe est/ Na’t-i to râ der karîne-i hutbe karîn est.

Gû borov ez hutbe bâz-pors vez sikke/ her ki yakîneş be şek u reyb rehîn est.

Her kocâ sikke şod be nâm u nişâneş/ Buhl bî nâm u bî nişân bâşed.

Her kocâ hutbe şod be nâm u beyâneş/ Nutk râ dest ber dehân bâşed.

Tercümesi: Ya Rab senin mülkünün hutbesini kim bilir? Onun hatibi kimdir? Tabii ki yüce gökyüzüdür.

Sultanlığın iki işareti olan para (sikke) ve hutbede senin namın ve duan kazanmıştır.

İstersen git paraya ve hutbeye sor; ikisinin de bu konuda şüphesi olmadığını ve emin olduklarını göreceksin.

Sikke nerede onun adını ve nişanını alırsa cimrilik isimsiz ve nişansız kalır.

Hutbe nerede onun adını ve beyanını anarsa konuşma (hitap), eli ağzında (hayretler içinde) kalır.

Hutbe ve sikkenin yanında şairler farklı dini motifler ya da göndermeler de kullanmışlardır. Mu'izzî, "Der Murâca'at-i Sultân Melikşâh Ez Bagdâd be Pâytaht-i Hod" (Sultan Melikşah'ın Bağdat'tan Başkentine Dönüşü) başlıklı kasidesinde sultanın adaletini bir hadis üzerinden anlatır:

رسول گفت که در امتم شهان باشند

که عمرشان کشد از عدل برتر از هشتاد

گر این حدیث درست است مژده باد تو را

که عمر تو کشد از عدل بر صد و هفتاد

(1983, s. 136)

Resûl goft ki der ummetem şehân bâşend/ ki 'omrişân keşed ez 'adl berter ez heştâd.

Ger in hadîs dorost est mojde bâd to râ/ ki 'omr-i to keşed ez 'adl ber sad u heftâd.

Tercümesi: Resul (peygamber) dedi ki: Ümmetimde öyle şahlar olsun ki ömürleri adaletlerinden dolayı seksen yıldan fazla sürsün.

Eğer bu hadis doğruysa sana müjdeler olsun çünkü senin ömrün adaletinden dolayı yüz yetmiş yıldan fazla sürecek.

Örnek verilen beyitlerde Mu'izzî Büyük Selçukluların meşruiyetini bir hadise dayandırmaya çalışmıştır. Fakat Büyük Selçuklu sarayına bağlı şairlerin eserlerine bakıldığında sistemli bir şekilde hadis ve ayetleri inceledikleri ve şiirlerinde kullandıkları söylenemez. Bu gelenek daha çok Şîî şairlerin kullandığı bir yöntemdi. Yine Melikşah'a sunulan bir kasideden alınan örnek şöyledir:

تا که أَلْحَمْدُ شِعَارُ تُو بُوْدُ دَرِ عَالَمِ

حَافِظُ وَ نَاصِرُ تُو مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ اسْت

(1983, s. 88)

Tâ ki el-hamd şî'âr-i to bûd der 'âlem/ Hafız u nâsir-i to mâlik-i yevmi'd-dîn est.

Tercümesi: Alemde hamd şiarın olduğu için, sırdaşın ve yardımcın Malik-i yevmiddin'dir.

Alıntılanan beyitte aynı tema sürer ve Sultan'ın dini otoritesinin meşruiyeti Fatiha Suresi'nden alınan ifadeyle “din gününün sahibi” olan Allah'ın dostluğuna dayandırılır. Mu'izzî, hadis ve surelerin yanında Sultan Melikşah'a halife tarafından verilmiş lakaplara da yer verir:

تا که اسلام و شریعت به جهان آیین است

رکن اسلام خداوند معزالدین است

(1983, s. 88)

Tâ ki İslâm u şerî'at be cihân âyîn est/ Rukn-i İslâm hodâvend-i Mu'izü'd-dîn'dir.

Tercümesi: İslam ve şeriat bu dünyanın yasası olduğundan beri, İslamın direği hükümdar Mu'izü'd-dîn'dir.

Alıntılanan beyitte şair hem “rükni İslam” yani “dinin direği” ifadesine hem de “Mu'izü'd-dîn” yani “dine azizlik veren” ifadesine yer vermiştir. Dinin direği, Büyük Selçuklular ve Abbasîlerden de önce hilafeti elinde bulunduranlar için kullanılmış ve şiirlerde yer bulmuş bir ifadedir. Bu şekilde şair, memduhunun İslam geleneğiyle bağını kurmaktadır. Mu'izü'd-dîn unvanıyla da onun halife tarafından tanındığını vurgulamış olur.

Büyük Selçuklu sarayına bağlı olan Mu'izzî ve Enverî'nin sultanlara atfen kullandıkları dini semboller ve göndermeler incelendiğinde şairlerin diğer şiirlerinde olduğu gibi devletin İslam coğrafyasındaki meşruiyet krizini çözme ve Sünniliğin hamisi imajını korumaya çalışmakta oldukları gözlenir. Sarayın karşısında yer alan Şîî şair Nâsır Husrev ise aksine kasidelerinde Büyük Selçukluların meşruiyetini bozmaya gayret eder ve şiirlerinin birçoğunda bu tutumu sergileyerek saldırıya geçer.

5.2.2. Nâsır Husrev

Büyük Selçukluların meşruiyet krizinin farklı yönleri vardı. Halifeden alınan siyasi yetkinin yarattığı kriz ve Şîilere zaman zaman uygulanmış olan baskının oluşturduğu krizin

yanında, Büyük Selçukluların Türk göçebe kültürden gelmeleri ve saray kültüründen uzak olmaları Nâsır Husrev gibi bazı şairler tarafından kabul görülmemekle birlikte bazen aşırı eleştiri konusu da olmuştur. Nâsır Husrev, bu durumdan faydalanarak Büyük Selçuklu sultanlarından bahsettiği şiirlerinde kölelikten gelmiş, devlet yönetiminden anlamayan cahil Türkler imajını güçlendirmiştir. Kasidelerinden birinde şöyle der:

بنده ایشان بدند ترکان، پس
حال گه ایدون و گاه ایدون شد

بنده ترکان شدند باز، مگر
نجم خراسان نحس و مخبون شد
(...)

لاجرم ار ناقصان امیر شدند

فضل به نقصان و، نقص افزون شد

(?, s. 93)

Bende-i işân budend Torkân, pes/ Hâl geh îdûn u gâh îdûn şod.

Bende-i Torkân şodend bâz, meger/ Necm-i Horâsân nehs u mahbûn şod.

Lâ-corm er nâkisân emîr şodend/ Fazl be noxsân u naks efzûn şod.

Tercümesi: Türkler onların kölesiydi, bu yüzden halleri bir şöyle bir böyle oldu.

Köle olan Türkler özgür kalınca Horasan'ın yıldızı uğursuz olup kısaldı.

Kifayetsizler emir olunca çaresiz fazilet eksildi ve eksiklik çoğaldı.

Nâsır Husrev'e göre Horasan eskiden köle olan Türklerin sultan olmalarıyla uğursuz bir yer halini almıştır. Yine de şairin bu değerlendirmelerini Türk karşıtlığı olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Zira şairin Horasan'ın güzel zamanları olarak andığı devir Samanîler'in devridir. Samanîler'in Türk kökenli olduğu konusunda yaygın bir kabul vardır. Fakat onların devrinde Şiiler Horasan ve Maverâünnehir'de rahatça yaşamakta olduklarından şair bu dönemi özlemle anar. Gazneliler ve Büyük Selçuklular ise Türk olmalarından ziyade Sünnî Abbâsî halifesine destek vermeleri dolayısıyla şairin düşmanlığını kazanmışlardır. Önceden de değinildiği gibi Büyük Selçuklular siyasi çıkarlarına göre yer yer Şiilerle de ittifak kurabiliyordu fakat Nâsır Husrev'in şiirlerinde bu durumun bir karşılığı yoktur.

Nâsır Husrev bir başka şiirinde ise Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul ve Çağrı'yı doğrudan adlarıyla anar:

مر طغرل ترکمان و چغری را

با تخت نبود و با مهی کاری

(?, s. 342)

Mer Tugrul-i Torkemân u Çagri râ/ bâ taht ne-bûd u bâ mihî kârî.

Tercümesi: Kuşkusuz Türkmen Tuğrul'un ve Çağrı'nın tahtta ve büyük işlerde gözü yoktu.

Şaire göre her iki sultan da padişahlıkla, yüce ve büyük işlerle ilgisi olmayan kimselerdi. Şairin bu imajı yaratmasında sultanların devlet yönetimine vakıf olmamaları ve devlet işlerini Farslara bırakmaları ve fethettikleri yerleri yağma ve talan etmelerinin payı olabilir. Yine bir başka kasidesinde köle Türkler imajını sürdürür:

ترکان رهی و بنده من بوده اند

من تن چگونه بنده ترکان کنم؟

(?, s. 234)

Torkân rehî ve bende-i men bûde end/ Men ten çigûne bende-i Torkân konem?

Tercümesi: Eskiden Türkler benim uşağım ve kölemdi. Ben bu bedeni (kendimi) şimdi nasıl Türklerin kölesi yapayım?

Büyük Selçuklu şairleri şiirlerinde Türklerin eskiden beri İslam devletleri içinde görev aldıklarını kendilerine İslam tarihinde meşru bir yer edinme amacıyla vurgularken Nâsır Husrev ise onların aksine Türklerin eskiden kendilerine hizmet ettiğini ve şimdi onları yönetmek için yetersiz olduklarını dile getirerek isyan eder.

Mu'izzî ve Enverî'nin Büyük Selçuklu sultanlarını ele aldıkları şiirlerle Nâsır Husrev'in şiirleri tarihsel ve sosyolojik eleştiri yöntemiyle karşılaştırıldığında arada büyük farklılıklar görülür. Mu'izzî ve Enverî'nin temel amaçları, bağlı oldukları devletin varlığını ve kısa sürede kazandıkları gücü meşrulaştırmaktır. Bunun için sultanların yetkisini simgeleyen hutbe, sikke gibi motiflere ağırlık vermişler ve yer yer hadis, sure ya da halife tarafından

verilen unvanlara başvurmuşlardır. İslam coğrafyasındaki otoriteleri sarsıldığında ve halifelerle ilişkileri bozulmaya başladığında da şairler, sultanları Sünniliğin hamisi olarak göstermeye devam etmişlerdir. Nâsır Husrev'in ise temel amacı kendi mezhebine baskı uygulayan herkesin meşruluğunu bozmak olduğundan şair, sultanları saray kültürüne ve devlet yönetimine uzak, yetersiz, cahil köleler olarak tasvir etmektedir.

5.3. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MEZHEPLERİ KONU ALAN

ŞİİRLER:

Büyük Selçukluların dini siyasetinin önemli bir kısmını Şiîlerle ilişkileri oluşturmuştur. Şiirlerinde Sünniliğin hamisi imajını oluşturmaya çalışan Büyük Selçuklu şairleri kuruluş devrinden itibaren Şiîlerle ilişkilere de açık ya da örtük şekilde değinmiştir. Bu bölümde Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî'nin Şiîlere kasidelerinde nasıl yer verdikleri gösterildikten sonra Şiî bir şair olan Nâsır Husrev'in Sünnileri ele alış şekli açıklanacak ve iki taraf arasında karşılaştırma yapılacaktır.

5.3.1. Gürgânî

Gürgânî'nin Tuğrul Bey'e sunmuş olduğu tek kasidesi olan “Goftâr Ender Sitâyîş-i Sultân Ebû Tâlib Tuğrul Beg” (Sultan Ebu Talib Tuğrul Bey'in Övülmesi) başlıklı şiirinde şair, Büyük Selçukluların ilişkide olduğu devletlere üstünlüğünü vurgulamak için onlardan elçiler aracılığıyla gönderilen hediyeleri tek tek sayar. Karahanlılar ve Bizanslılardan sonra Şam'dan gönderilen elçiye sıra gelir:

ز شاه شام نیز آمد رسولی

نموده عهد را بهتر قبولی

فرستاده به هدیه مال بسیار

وز آن جمله یکی یاقوت شهوار

یکی یاقوت رمانی بشکوه

بزرگ و گرد و ناهموار چون کوه

ز رخشانى چو خورشيد سما بود

خراج شام يك سالش بها بود

(“<https://ganjoor.net/asad/veysoramini/sh3/>”)

Zi Şâh-i Şâm nîz âmed resûlî/ nemûde ‘ahd râ bihter kabûlî.

Ferestâde be hediyye mâl-i bisyâr/ vezân comle yekî yâkût-i şehvâr.

Yekî yâkût-i rummânî be-şukûh/ Bozorg u gird u nâ-henvâr çun kûh.

Zi rahşânî çu hûrşîd-i semâ bûd/ Harâc-i Şâm yek sâleş behâ bûd.

Tercümesi: Şam’ın padişahından da bir elçi geldi. / Anlaşmayı memnuniyetle kabul etti.

Hediye olarak birçok eşya gönderdi. / Bunlardan biri de şaha yakışan bir yakuttu.

Nar çiçeği renginde görkemli bir yakut / Dağ gibi büyük, yuvarlak ve engebesiz.

Parlaklığıyla gökteki güneş gibiydi/ Şam’ın bir yıllık vergisi değerindeydi.

Beyitlerde Şam elçisinin Sultan Tuğrul’a hediye ettiği yakut tasvir edilmektedir. Yakut-ı Rummani yani nar çiçeği rengindeki yakut, klasik şiir geleneğine göre yakut taşları içinde en kıymetlisidir. (Pala, 2016, s. 492) Bu şiirde kullanılmasının nedeni ise diğer devletlerden kıymetli hediyeler gelmesinin Sultan Tuğrul’un otoritesinin bir göstergesi olmasıdır. Nitekim şair bu değerli yakutu öncelikle bir güzellik unsuru gibi tasvir ettikten sonra onun Şam’ın bir yıllık vergisi değerinde olduğunu vurgular. Böylelikle şair Şam’ın vergisinin Büyük Selçuklulara teslim edildiği bilgisini doğrudan vermeyerek sembolik bir şekilde Büyük Selçukluların Fatımilere üstünlüğünü savunur.

Şiirde Şam’a yer verilmesi özellikle önemlidir çünkü Sultan Tuğrul döneminde Şam, Şîi Fatımîlerin elindedir. Önceki bölümlerde aktarıldığı üzere Tuğrul, Şîi Büveyhîleri bitirmiş ve Fatımîlerle mücadeleye girmiştir. Bu dönem Fatımîlerin ve Şîi egemenliğinin zayıfladığı ve Büyük Selçuklular desteğinde Abbasîlerin güçlendiği bir dönemdir. Suriye’de de birçok yerde olduğu gibi Fatımî halifesinin adı hutbeden kaldırılmış ve Abbasî halifesinin adı okutulmuştu. Bu durum şiirde de karşılık bulmuş ve Büyük Selçukluların Şam’daki otoritesi gösterilmiştir.

Gürgânî şiirinde doğrudan Şiîlerle ilgili bir ifade kullanmaz ve mezhepsel bir çatışmaya açıkça yer vermez. Şiirden alıntılanan beyitlerin ilkinde Şam'dan gelen elçinin memnuniyet duyarak Tuğrul'la anlaştığı iddia edilmektedir. Bu durum Büyük Selçukluların dini politikalarıyla ilgilidir. Henüz kuruluş dönemindeki bir devletin başında olan Tuğrul, Şiîlere açık bir düşmanlık beslemeden onları da egemenliği altında tutmak istemiş ve yer yer onlarla birlik olmuştur. Bu yüzden henüz şiirde de sert ifadeler kullanılmaya başlamamış ve üstünlük sembolik bir şekilde ifade edilmiştir.

5.3.2. Mu'izzî

Mu'izzî, Sultan Melikşah ve Sencer döneminde şairlik yaptığından Gürgânî'yle kıyaslandığında devletin daha güçlü bir dönemine tanıklık etmiş ve bu durum şiirine de yansımıştır. Melikşah döneminde Şam kısa bir müddet ele geçirilmiş ve Şiî Fatimîlerle mücadele büyümüştür. Bunun şiire yansısıyla beraber Mu'izzî, Şiîleri ve onlar için önemli bir figür olan Ali'yi farklı bağlamlarda kullanmıştır.

Şairin *Divan*'ında ele aldığı önemli olaylardan biri de Melikşah'ın döneminde Şam'ın alınmasıdır. Mu'izzî, "Der Tehniyyet-i Feth-i Şam Be-dest-i Melikşah" (Şam'ın Melikşah'ın Eliyle Fethedilmesinin Kutlanması) başlıklı şiirinde bu konuyu ele alır:

تا شهریار دادگر آهنگ شام کرد

صبح مخالفان همه در شام شام کرد

(1983, s. 137)

Tâ şehryâr-i dâdger âheng-i Şâm kerd/ subh-i muhâlifân heme der Şâm şâm kerd.

Tercümesi: Adaletli padişah Şam şehrine gitmeye niyet ettiği vakit muhaliflerin hepsi Şam şehrinde sabahlayacaklarına gecelediler. (Yani yenildiler.)

Mu'izzî ilk beyitte bir kelime oyunu yapar. Şam, yer adı olmanın dışında akşam anlamını da taşır. Melikşah'ın bölgeye girişiyle muhaliflerin sabahları geceye dönmüş yani hayatları kararmıştır. Sabahı çıkaramadıkları ifade edilen muhalifler Şiîlerdir. Bölge o dönemde Şiî Fatimîlerin elindeyken Melikşah döneminde Türk komutanları orayı ele geçirmeye başlamışlardır. Yine de şairin "muhalifler" gibi dolaylı bir ifade kullandığı ve

açıkça Şiîleri hedef almadığı görülür. Şiirin devamında Melikşah'ın önceki zaferlerinden de bahsedilerek Şam'dan gelen müjde kutlanır:

پیرار بر عدو ظفر از سوی بلخ یافت

وامسال بر ظفر سفر از سوی شام کرد

(1983, s. 137)

Pîr er ber 'adû zafer ez sûy-i Belh yâft/ ve imsâl ber zafer-i sefer ez sûy-i Şâm kerd.

Tercümesi: Geçen yıl düşman üzerindeki zafer Belh yönünden geldiyse bu sene zafer yolculuğu Şam yönünden geldi.

Şam'ın alınması Büyük Selçukluların kuruluşundan beri önemli bir olaydı. Melikşah'tan önce Alp Arslan da bölgeyi ele geçirmek için sefer düzenlemiş fakat Bizans'ın saldırıları sonucu başarılı olamamıştı. (Gökhan, 2013, s. 93) Melikşah döneminde ise Şam bir süreliğine de olsa ele geçirilmiş ve burada hem Sünni Abbasî halifesi hem de Sultan adına hutbe okutulmuştu.

Mu'izzî'nin şiirlerinde genellikle hakarete ve tekfire rastlanmaz. Bu şiirinde ise açıkça hedef göstermemekle beraber Şiîleri ve Bizanslıları "muhalifler", "asiler" ve "kafirler" gibi ifadelerle anar:

گردنکشان روم و عرب را به یک سفر

در پیش تخت خویش رهّی و غلام کرد

ملکی که در قدیم عرب داشتند و روم

بگرفت شاه و مملکت خویش نام کرد

اسلام داد کافر هفتاد ساله را

دارالفساد کفر چو دارالسلام کرد

(1983, s. 137)

Gerdenkeşân-i Rûm u ‘Arab râ be yek sefer/ der pîş-i taht-i hîş rehî ve gulâm kerd.

Mülkî ki der kadîm ‘Arab dâşt u Rûm/ be-girift Şâh u memleket-i hîş nâm kerd.

İslâm dâd kâfir-i heftâd sâle râ/ dârü’l-fesâd-i küfr çu dârü’l-İslâm kerd.

Tercümesi: Rum’un ve Arab’ın asilerini bir seferiyle tahtının önünde kul köle yaptı.

Padişah, eskiden Arap ve Rum’un sahip olduğu mülkü alıp kendi memleketi olarak adını verdi.

Yetmiş yıllık kafire İslam’ı verdi, küfür fesadının ülkesini İslam’ın ülkesi yaptı.

Örnek beyitlerde Bizanslılar ve Şîi Fatimîler açıkça tekfir edilir. Her iki kesim de Büyük Selçukluların kuruluşlarından beri mücadele ettikleri devletlerdi. Büyük Selçuklular Abbasîlere yardım etmek için bölgede egemenlik kurmadan önce Bizanslılar Şîi Fatimîlerin varlığını tanıyordu. Büyük Selçuklu egemenliğinden sonra ise Sünnileri tanımış ve hutbelerde onların adlarına yer vermeye başlamışlardı. (Gökhan, 2013, s. 94) Mu’izzî de mücadele edilen bu iki devleti birlikte anmış ve onlar için “muhalifler”, “asiler” ve “kafirler” ifadelerini kullanmıştır.

Bahsedilen iki şairin din ve mezhep çatışması konusunda tutumlarını karşılaştırılırsa, Gürgânî de hem Bizanslılar hem de Fatimîlere şiirinde yer vermiş fakat saldırgan bir üslup kullanmak yerine Büyük Selçukluların üstünlüğünü sembolik bir şekilde ifade ettiği görülür. Mu’izzî ise devletin güçlendiği ve mücadelelerin sertleştiği bir dönemi yansıttığı için fetihleri meşrulaştırmak amacıyla dilini sertleştirebiliyordu. Nitekim aynı şiirin bir başka beyitinde fetihleri över:

عاجز بود کلام ز شرح فتوح شاه

زیرا که او فتوح فزون از کلام کرد

(1983, s. 137)

‘Âciz bûd kelâm zi şerh-i fütûh-i Şâh/ zîrâ ki fütûh füzûn ez kelâm kerd.

Tercümesi: Söz (kelam), padişahın fetihlerini açıklamakta aciz kaldı çünkü o sözden çok zafer kazandı.

Şair, yukarıdaki beyitte Melikşah'ın boş konuşmak yerine çalıştığını, fetihlerle ülkeyi güçlendirdiğini anlatır. Dönemin “kelam” tartışmalarına dikkat edilirse kelam sözcüğü akli esas alarak olayları açıklama olarak alındığında şairin fetihleri kelam ilmiyle açıklanamaz gördüğünü yani onlara bir tür mucize özelliği atfettiği söylenebilir.

Şairin *Divan*'ında yer alan ve Sultan Sencer'e sunduğu bir diğer kasidesinde ise doğrudan “Şiiler” ifadesi de yer alır:

تو ز بهر نصرت دین و صلاح مملکت
در زمینی در سفر چون بر فلک شمس و قمر

شیعیان چون زور تو بینند خوانندت علی
سنّیان چون عدل تو بینند خوانندت عمر

(1983, s. 277)

To zi behr-i nusret-i dîn u salâh-i memleket/ der zemînî der sefer çun ber felek şems u kamer.

Şiîyân çûn zûr-i to be-bînend hânendet 'Ali; Sunnîyân çûn 'adl-i to be-bînend hânendet 'Ömer.

Tercümesi: Sen dinin zaferi ve memleketin iyiliği için yeryüzünde gökteki ay ve güneş gibi seferdesin.

Şiiler senin gücünü görünce sana Ali der, Sünniler senin adaletini görünce sana Ömer der. (Karaismailoğlu, 2001, s. 55; Kartal, 2016, s. 251)

Daha önce de aktarıldığı gibi Büyük Selçukluların Şiilerle ilişkisi karışıktı. Devletin temel politikası Abbasîleri desteklemek olsa da Şiilerle de yakın ilişki kurdukları olmuştu. Mu'izzî'nin tanıklık ettiği dönem olan Melikşah devrinde de bu durum devam etmiş ve Şiilerle kız alıp verme ilişkisi sürdürülmüş, devlette Şiilere yer verilmiş ve Melikşah Bağdat'a gittiğinde Şiî büyüklerinin kabirlerini ziyaret etmişti.

Bu bağlamda bakıldığında alıntılanan beyitlerde kullanılan “Şiiler” ifadesinin önceki şiirde kullanılan “muhalif, asi, kafir” ifadelerinden oldukça farklı bir şekilde kullanıldığı

görülür. Şiire göre “dinin zaferini” sağlayan Sultan Sencer’in egemenliğini hem Sünni hem de Şîî kesim tanımaktadır. Şaire göre memduhu Sultan Sencer, Şîîler için Ali ve Sünniler içinse Ömer kadar sevilen bir yöneticidir. Bu ifade devletin politikasını doğrudan yansıtmaktadır. Zira siyasi çekişme olmadığında ve devletin egemenliği bozulmadığında Şîîler savaşılacak bir kesim değildir. Fakat devletler arası bir mücadele söz konusu olduğunda tekfir ve hakaretle anılırlar. Mu’izzî’nin bu şiiri, Büyük Selçukluların Şîîlerle mezhep çatışmasından ziyade siyasi bir mücadele sürdürdüğünün güzel bir örneğidir.

Büyük Selçuklu sultanları ve saraydaki diğer yetkililere bağlı bir şair olan Mu’izzî, şiirlerinin büyük kısmında Sünni halife ve sultanları övmüştür, fakat bunun istisnaları da vardır. Şairin saraya uzak kaldığı dönemde onu saraya yaklaştıran kişi Alaü’d-devle Ali b. Feramurz olmuştur. (Eğilmez, 2014, s.116) Alaüddeve aynı zamanda Çağrı Bey’in damadıydı. G. E. Tetley, Alaüddeve’nin Şîî olduğunu ve Mu’izzî’nin ona sunduğu kasidelerde bunu vurguladığını belirtir. (2009, s. 95) Mu’izzî, kasidelerinden birinde onun için şu ifadeleri kullanır:

مرا شعر عالی شد از دو علی

مقدم یکی محتشم دیگرست

علی بن بوطالب اندر بهشت

علی بن شمس الملوك ایدرست

یکی آنکه داماد جغری یک است

دگر آنکه داماد پیغمبرست

(1983, s. 120)

Merâ şî’r-i ‘âli şod ez do ‘Ali/ mukaddem yekî muhteşem digereş.

‘Ali b. Ebûtâlib ender beheşt/ ‘Ali b. Şemsu’l-mulûk îderest.

Yekî ânki dâmâd-i Çağrı Beg est/ diger ânki dâmâd-i peygamberest.

Tercümesi: Bize iki Ali'den kıymetli (bir) şiir oldu, (Ali'lerin) biri önceki diğeriye görkemli olandır.

Ali b. Ebu Talib cennette, Ali b. Şemsülmüluk ise buradadır.

Biri Çağrı Bey'in damadı, diğeriye peygamberin damadıdır.

Mu'izzî, beyitlerde memduhunun isminin Ali olmasından faydalanarak onu Şîlik için önemli bir figür olan Ali'yle ilişkilendirmiştir. Aynı zamanda iki Ali'yle olan söz konusu akrabalık ilişkileri dolayısıyla Çağrı Bey'i de Peygamber Muhammed'le ilişkilendirmiştir. Burada dikkati çeken nokta şairin memduhu Şîi olduğunda şiirini Şîi usulüne uygun bir biçimde övmesidir. Ali, hem Sünni hem Şîi geleneğinde şiirlerde yer bulan ve sevilen bir figür olsa da Sünni gelenek içinde özellikle diğer halifelerle birlikte anılır. Bu beyitlerde ise tek başına ve Şîi olan memduhu memnun edecek şekilde ele alınmıştır.

Örnek verilen şiir Büyük Selçukluların politikasını yansıtan örneklerden biridir. Zira Ali b. Şemsü'l-mülük aynı zamanda Tuğrul Bey döneminde yenilgiye uğratılan Kakuyîlerden Ebû Mansur'un oğludur. Dolayısıyla Büyük Selçuklular siyasi üstünlüklerini sağladıktan sonra Şîi bir devlet adamına görev vermekten kaçınmamışlardır. Bunun yanında Ali b. Şemsü'l-mülük, Çağrı Bey'in kızıyla evlendirilmiştir. Büyük Selçukluların devrinde Şîilerle kız alıp verme geleneği sürdürülmekteydi. Buna uygun olarak da Sultan, önce Sünniliğin temsilcisi olan Abbasî halifeyle evlendirdiği kızını onun ölümünün ardından Şîi bir devlet adamı olan Ali b. Şemsü'l-mülük'le evlendirmişti.

5.3.3. Enverî

Enverî, Sultan Sencer'e bağlı bir şair olarak onun yaşadığı döneme tanıklık etmiştir. Bu dönem önceden de vurgulandığı gibi Büyük Selçuklu egemenliğinin oldukça zayıfladığı ve Sünni kesim ve Abbasî halifesi üzerindeki kontrolün dahi kaybedildiği bir dönemdir. Buna bağlı olarak Enverî, Gurgânî ile Mu'izzî'nin şiirlerindeki ılımlı havadan oldukça uzaklaşmıştır. Irak Selçuklu hükümdarı Tuğrul'a sunduğu kasidelerde fitne ve hançer gibi kelimeler öne çıkmaya başlar.

Enverî, Emirü'l-ümera Tuğrul Tegin'i kasidelerinden birinde şu şekilde anar:

از در شاهی در طغرل تکین

شحنه دین خنجر طغرل تکین

(“<https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/ghaside-anvari/sh158/>”)

Ez der-i şâhî der-i Tuğrul Tegin/ Şahne-i dîn hancer-i Tuğrul Tegin.

Tercümesi: Makam dediğin kapı sadece Tuğrul Tekin’in huzurudur. / Dinin şahnesi (koruyucusu) Tuğrul Tegin’in hançeridir.

Şahne, Büyük Selçuklu döneminde güvenlikten sorumlu, polis görevindeki kişilere verilen addı. Şair, beyitte Tuğrul’u dinin şahnesi yani koruyucusu olarak tanımlar. Esasen bu dönemde Abbasî halifesi üzerindeki kontrolün kaybedilmesi sonucu Büyük Selçuklular da Sünni kesimin koruyucusu olmaktan uzaklaşmışlardı. Üstelik Abbasî halifesi sultanı tanımıyor ve adını hutbede okutmuyordu. Enverî’nin ise bu durumu görmezden geldiği ve Sünniliğin hamisi imajını sürdürmeye çabaladığı görülmektedir.

Halife, bölgede var olan iç karışıklıkları fırsat bilip eski gücünü yeniden kazanmaya çalışıyordu. Bu yüzden de sultanların arasındaki kavgaları kızıştırmaktaydı. Bunların sonucunda ise Büyük Selçukluların halifeye karşı politikaları sertleşmiş ve onunla açıkça mücadele edilmeye başlanmıştı. Bu durum şiiirde de karşılık bulmuş ve dinin koruyucusu bir savaş unsuru olan hançerle temsil edilmişti.

Yine Tuğrul Tegin’in övüldüğü bir kasidesinde şair, Mısır ve Şam’a da yer verir:

جیش خراج خطہ چین و ختا ستد

امنش قرار مملکت مصر و شام داد

ناموس جور و فتنه به خنجر قوی شکست

آرام ملک و دین به سیاست تمام داد

(“<https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/ghaside-anvari/sh42/>”)

Ceyşeş harâc-i hitte-i Çîn u Hitâ seted/ emneş karâr-i memleket-i Mısır u Şâm dâd.

Nâmus-i cevr u fitne be hancer kavî şekest/ ârâm-i mulk u dîn be siyâset temâm dâd.

Tercümesi: Ordusu Çin ve Hıta ülkelerinden vergi topladı, Mısır ve Şam’ın güvenliğini sağladı.

Eziyet ve fitne yasasını hançerle sağlam bir şekilde kesti, dinin ve mülkün huzurunu siyasetle sağladı.

Yukarıda alıntılanan beyitlerde de Sünniliğin hamisi imajı korunmaya çalışılır. Tuğrul, karışıklıkları bitiren ve Mısır ve Şam gibi Şiîlerin yoğun olduğu bölgelerde güvenliği sağlayan kişi olarak gösterilir. Hançer ise yeniden fitneyi bitiren, dini koruyan unsur olarak tekrarlanır.

Büyük Selçuklulara bağlı üç şairin sosyolojik ve tarihsel eleştiri yöntemiyle değerlendirmesi ve karşılaştırması yapıldığında arada bazı farklılıklar görülür. Üç şair yani, Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî, şiirlerinde Şiîler üzerindeki Büyük Selçuklu üstünlüğüne farklı şekillerde yer vermişlerdir. Gürgânî, kasidesinin tamamında söz konusu üstünlüğü sembolik bir şekilde ve barışçıl bir dille anlatırken Mu'izzî duruma göre tekfir ve hakaret edici sözcüklere başvurmuştur. Mu'izzî bir yandan Şiî büyüklerini de överken böylelikle devletin mezhepsel değil siyasi çekişmelere dayalı dini politikasını şiirinde yansıtmıştır. Devletin hem Sünni hem Şiî kesim üzerindeki gücünün kaybedildiği ve zayıfladığı bir dönemde yaşayan ve şiirler sunan Enverî ise, bu durumu şiirinde görmezden gelmiş ve Sünniliğin hamisi imajını korumaya çalışmıştır. Fakat önceki dönemlerin barışçıl dilini bir kenara bırakarak “hançer”, “kılıç” gibi savaş unsurlarına ağırlık vermiş ve şiirdeki üslubu sertleştirmiştir.

5.3.4. Nâsır Husrev

Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî'den sonra ele alınan şair Nâsır Husrev'in mezhep konusundaki tutumu, şairliğinin ve *Divan*'ının en belirgin özelliğidir. Şairliği kendi inancını yaymak ve karşı tarafta yer alan herkese saldırmak için kullanan Nâsır Husrev'in *Divan*'ında Sünni kesime hitaben yazılmış şiirlerin sayısı oldukça fazladır. Bu bölümde ise şairin Ehl-i Sünnet'e atfen yazdığı şiirler içinde özellikle Horasan'la yani burada egemen olan Büyük Selçuklularla ilişkili olanlardan örnekler seçilmiştir.

Nâsır Husrev, Sünni Abbasî halifesiyle ilgili şiirlerinde yaptığı gibi Büyük Selçuklular ve Gazneliler için de sık sık “dîv” yani dev benzetmesini kullanmıştır. İlgili bölümde açıklandığı gibi kendi mezhebinin uğradığı haksızlığı anlatmak için Süleyman ve devin hikâyesini kullanan şair, bu bölümde yer verilen örneklerde ise Horasan'daki sultanları deve benzetir. Şairin bir kasidesinden alıntılanan beyitler bu örneklerdendir:

خاک خراسان چو بود جای ادب

معدن دیوان ناکس اکنون شد

حکمت را خانه بود بلخ و کنون

خانهش ویران و بخت و ارون شد

ملک سلیمان اگر خراسان بود

چونکه کنون ملک دیو ملعون شد

خاک خراسان بخورد مر دین را

دین به خراسان قرین قارون شد

(?, s. 92)

Hâk-i Horâsân çu bûd cây-i edeb/ ma'den-i dîvân-i nâ-kes eknon şod.

Hikmet râ hâne bûd Belh u, kunûn/ hâneş vîrân u baht-i vârun şod.

Mulk-i Suleymân eger Horâsân bûd/ çunki kunûn mulk-i dîv-i mel'ûn şod.

Hâk-i Horâsân be-hored mer dîn râ/ Dîn be Horâsân karîn-i Kârûn şod.

Tercümesi: Horasan toprakları bir zamanlar edebin yeriydi, şimdise soysuz devlerin kaynağı oldu.

Belh bilgelik yuvasıydı, şimdise o yuva viran ve talihsiz bir yere dönüştü.

Horasan önceleri Süleyman'ın ülkesi olduysa şimdi melun devin ülkesi olmuştur.

Horasan toprağı dini yiyip bitirdi, din Horasan'a Karun'un hazinesi gibi oldu.

Yukarıda verilen beyitlerde Nâsır Husrev'in *Divan*'ında sıkça görülen bir tema tekrarlanır. Şair sık sık Horasan'ın o günkü durumuyla geçmişini kıyaslayarak eskiyi özlemle anar. Bu kasidede de Horasan'ın önceleri edep bilenlere aitken sonradan soysuz devlerin eline geçtiğini belirtir. Gazneli ve Büyük Selçuklulardan önce Horasan'da Samanîler egemendi. Samanîler, Abbasî halifesinin varlığını tanımıyor ve dönemin büyük gücü olan Şîî Büveyhilerden yana tavır alıyordu. Ghofrani'ye göre özellikle İsmailîlerin Abbasîlerin

egemen olduğu Irak'a uzak olan Horasan ve Maverâünnehir gibi bölgelerde en rahat güçlendikleri dönem de Samanîlerin dönemidir. (2015, s. 230) Gazneliler ve sonrasında Büyük Selçukluların Sünni yanlısı politikaları sonucunda ise Şîîler burada eskisi gibi rahat yaşayamamışlardır. Nâsır Husrev şiirlerinde bu yüzden Horasan'ın eski günlerini özlemle anmaktadır. Aynı şekilde Belh de Nâsır Husrev'in memleketi olması ve Büyük Selçukluların burayı almasıyla beraber kaçmak zorunda kalması sebebiyle şiirde geçmektedir.

Aynı şiirde kullanılan diğer bir motif ise Karun'un hazinesidir. Karun, klasik şiir geleneğinde büyük zenginliğe sahip olması fakat bu zenginliği paylaşmaması yönüyle yer bulmuştur:

“Tefsirlerde israiliyyattan olmak üzere onun hakkında uydurulmuş birçok rivâyetler vardır. Meselâ bunlardan biri hazinelerinin yalnızca anahtarlarını kırk iki kişinin taşıdığıdır. Bir ara Musâ peygamber yere emretmiş ve yer onu beline kadar yutmuş. Sonra zekât vereceğini söylemiş ve kurtulmuş. Ancak sonra malından vermeye yine kıyamamış. Sonra yer onu ve hâzinesinin tamamını yutmuştur.” (Pala, 2016, s. 271)

Nâsır Husrev yukarıda alıntılanan son beyitte isimlerini doğrudan vermese de Horasan'da egemen Büyük Selçukluları Karun'a benzetir. Horasan'da Büyük Selçukluların baskısı öncesinde dini bakımdan bir zenginlik vardır. Şaire göre bu açıdan din hazine gibidir. Fakat Büyük Selçuklular tıpkı Karun gibi bu zenginliğin değerini bilmediğinden sonunda tıpkı rivayette olduğu gibi Horasan toprağı onun hazinesini yani dini yutmuştur.

Dev motifi Büyük Selçuklular için şairin başka kasidelerinde tekrar kullanılır:

کنون که دیو خراسان به جمله ویران کرد

ازو چگونه ستانم زمین ویران را

(?, s. 29)

Kunûn ki dîv Horâsân be comle vîrân kerd/ Ez û çigûne sitânem zemîn-i vîrân râ?

Tercümesi: Şimdi dev, Horasan'ı tamamen viran etti, ondan viran olmuş toprağı nasıl alayım?

Yukarıdaki beyitte de aynı tema sürdürülmektedir. Büyük Selçukluların gelişiyle Horasan viran olmuştur.

Bir başka kasidesinde ise dev ve Süleyman motiflerini çok daha saldırgan bir üslupla kullanır:

گرگی تو نه میر خراسان را
سلطان نبود چنین، تو شیطانی

دیو است سپاه تو یکی لیکن
تا ظن نبری که تو سلیمانی

(?, s. 304)

Gorgî to ne mîr-i Horâsân/ Sultân nebûd çenîn, to şeytânî.

Dîv est sipah-i to yekî lîken/ Tâ zann ne-berî ki to Suleymânî.

Tercümesi: Sen Horasan emiri değilsin, sen kurtsun. Sultan böyle olamaz, sen şeytansın.

Senin ordun bir devdir fakat sen sakın Süleyman olduğunu zannetme.

Yukarıda alıntılanan beyitlerin en dikkat çekici özelliği doğrudan sultana hitaben yazılması ve ağır hakaretler içermesidir. Şair diğer kasidelerinde genellikle yerdiği kimselere yani Abbasîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklulara doğrudan hitapta bulunmaz ve tahkir ederken sembol ve mazmunlar kullanır. Bu şiirde ise doğrudan sultana hitap etmekle beraber ağır hakaretlerde bulunur. Nâsır Husrev'in hakaret amaçlı kullandığı dev, Karun, şeytan gibi motifler mitoloji ya da farklı dinler gibi çeşitli kaynaklardan gelmekle beraber İslam kültüründe olumsuz anlamlar kazanmaları dolayısıyla şiirlerinde yer almışlardır.

Şairin Sünni kesimi aşağılamak için kullandığı bir diğer motif ise eşektir. Aşağıda alıntılanan beyitlerde Nâsır Husrev, Şîî kesimle Sünni kesim arasında bir kıyaslama yaparken bu motifi kullanır:

شیر خدای را چو مخالف شود کسی
هرگز مکن مگر به خری هیچ تهمتش

شیر خدای بود علی، ناصبی خر است
زیرا همیشه می‌برمد خر ز هیبتش

Şîr-i Hodâyî râ çu muhâlif şevved kesî/ Hergiz mekon meger be herî hîç tohmeteş.

Şîr-i Hodâyî bûd ‘Ali, Nâsebî her est/ Zîrâ hemîşe mî beremed her zi heybeteş.

Tercümesi: Allah’ın Aslanına (Hz. Ali) muhalif olup karşı çıkabilirsin, fakat ona hakaret etmek eşeklikten öte değildir.

Ali Allah’ın aslanıydı, Nasibi ise eşektir çünkü eşek daima onun heybetinden kuduruyor.

Nâsıbî, kin beslemek anlamındaki nasb kökünden türeyip kin besleyen kişileri ifade etmektedir. İmamiyye Şiası kelimeyi özel olarak Ali ve taraftarlarına muhalif olanlar için kullanmıştır. (Öz, 2006, s. 393) Nâsır Husrev de kelimeyi aynı şekilde şiirlerinde kullanmıştır. Örnek gösterilen beyitte, Nâsıbî olarak anılan kesim içinde Abbasîler, Gazneliler ve Büyük Selçukluların bulunduğu söylenebilir. Şiirde Ali sık kullanılan lakabıyla “Allah’ın aslanı” olarak anılırken Ali’ye karşı gelen Sünnileri eşeğe benzetilir. Heybetli, güçlü ve cesur bir hayvan olarak görülen aslanın karşısına şair güçsüz, hantal ve gülünç bir hayvan olan eşeği koymuştur.

Klasik şiir geleneğinde eşek, her dönemde metafor olarak kullanılmıştır. Mevlana’nın *Mesnevi*’sinde ve Şeyhi’nin *Harname*’sinde de bunun örnekleri görülür. İskender Pala, eşeğin şiirlerde farklı kullanım şekillerini tespit eder. Bunlardan en yaygın olanı şu hikâyeye dayanır:

“Tufân başladığı sırada Nûh Peygamber hayvanları işaret ederek gemiye alıyordu. Sıra eşeğe gelince eşek girmemişti. Nuh birkaç kez işaret ettiği halde eşek yine girmede. Oysa şeytan kıyruğundan yapışmış onu bırakmıyordu. Nûh hiddetlenip "Gir ya mel'un!" deyince eşek gemiye girdi. Tufan esnasında Nuh, şeytanı gemide görünce nasıl ve kimin izniyle girdiğini sorar. O da "Sen, gir ya mel'un, deyince girdim. Benden başka mel'un mu var!" diye cevaplandırır.” (Pala, 2016, s. 203)

Bu hikâye bağlamında Nâsır Husrev’in benzetmesi özel bir anlam kazanır zira eşek, yanında şeytanı getiren uğursuz bir hayvan olarak temsil edilir. Şaire göre Sünniliği destekleyen sultanlar da uyguladıkları politikalarla yanlarında şeytanı taşımaktadır. Aslanın karşısında zayıf ve gülünç kalan eşek aynı zamanda dini hikâyelerde olumsuz bir figür olması nedeniyle şiirde kullanılmıştır.

Nâsır Husrev, övgü şairliğini açıkça yediği meşhur kasidesinde de Gazneliler ve Büyük Selçuklularını hedef almaktadır. Önceden de anlatıldığı gibi Nâsır Husrev gençliğinde saray çevrelerinde bulunmuş ve Türk sultanların katipliğini yapmıştı. İsmailî mezhebine geçişinden sonra ise şiiri yalnızca inancını yaymak için kullanmaya başlamıştı. Örnek verilen beyitlerde de bunu anlatır:

اگر شاعری را تو پیشه گرفتی

یکی نیز بگرفت خنیاگری را

تو برپائی آنجا که مطرب نشیند

سزد گر بیری زبان جری را

به علم و به گوهر کنی مدحت آن را

که مایه است مر جهل و بد گوهری را

Eger to şâ'irî râ pîşe giriftî/ Yekî nîz be-girift honyâgerî râ.

Tercümesi: Eğer şairliği meslek edindiysen, şarkıcılığı da bir başkası iş edinmiştir.

To berpâyî âncâ ki mutrib nişîned/ Sezed ger be-borî zebân-i cerî râ.

Tercümesi: Çalgıcı oturduğu vakit sen ayaktasın. Eleştirel bir dil kullanmak sana yakışır.

Be 'ilm u be gevher konî medhet an râ/ ki mâye est mer cehl u bed- gevherî râ.

Tercümesi: İlimle ve süsleyerek onu meth et çünkü bu övgüler cahilliğin ve çirkinliğin aslıdır.

به نظم اندر آری دروغی طمع را

دروغ است سرمایه مر کافری را

Be nazm ender ârî durûgî tama' râ/ Durûg est sermâye mer kâfirî râ.

Tercümesi: Tamahla yalanları şiirleştirirsin çünkü dinsizliğin asıl sermayesi yalandır.

پسنده است با زهد عمار و بوذر

کند مدح محمود مر عنصری را؟

Pesende est bâ zohd-i ‘Ammâr u Bû Zer/ koned medh Mahmûd mer ‘Unsurî râ?

Tercümesi: Unsurî'nin Ammâr ve Ebu Zer'in zühdüne rağmen Mahmut'u övmesi yakışır mı?

من آنم که در پای خوگان نریزم

مر این قیمتی در لفظ دری را

(?, s. 32)

Men ânem ki der pâ-yi hûgân ne-rîzem/ Mer ân kıymetî-i dürr-i lafz-i Derî râ.

Tercümesi: Ben bu değerli Deri lafzının (Farsçanın) incilerini domuzların ayakları altına dökecek değilim.

Nâsır Husrev, şiirde saraya bağlı olan ve övgü şairliği yapan Gazneli şairlerini yermektedir. Övgü şairliğini “şarkıcılık” ve “çalgıcılık” olarak adlandıran şair, onların kasidelerini de cahillik kaynağı gibi görür. Burada cahil olarak tanımlananlar ise şairlerin memduhlarıdır. Şiirin devamında şairleri “yalanı şiirleştirmek”le suçlar. Bunun nedeni her şairin kendi bağlı olduğu sarayın politikalarını meşrulaştırma amacıyla hareket etmesidir. Söz konusu saray şairleri de Sünni devletlere bağlı olduklarından şaire göre yalancıdır. Nâsır Husrev, yalancılık ve cahilliğin yanında şairleri ve bağlı oldukları sultanları dinsizlikle suçlayarak açıkça tekfir eder.

Şiirde açıkça saldırılan taraf ise Gaznelilerdir. Nâsır Husrev, Unsurî'yi Sultan Mahmud'u övdüğü için eleştirir. Unsurî kaside söylemede ustalaşmış ve kendinden sonraki Fars şairlerini etkilemiştir. Fakat Sünni Abbasîlere destek verdiği bilinen Gaznelilerin saray şairidir ve şiir anlayışını da bu doğrultuda oluşturmuştur. Gazneli Mahmud'u övülmeye layık bulmayan Nâsır Husrev, şiirde onun karşısına ilk sahabilerden olan Ammar b. Yaser ve Ebu Zer el-Gıfari'yi koyar. Böylelikle Gazneli Mahmud'un Müslümanlığını beğenmediğini ortaya koyar. Saraya bağlı şairler memduhlarının İslam tarihindeki önemli figürlerle bağını kurmaya çalışırken Nâsır Husrev ise onları bu figürlerle kıyaslarken aşağıda gösterir.

Şiirin son beyitinde ise kendisinin asla saray şairliği yapmayacağını ifade ederken Farsça şiiri “kıymetli incilere”, şiirin sunulduğu sultan ve saray büyüklerini ise “domuz”a benzetir. İslam kültüründe pisliğiyle anılan ve eti haram kılınan bir hayvanı hakaret olarak seçen şair, bu ifadesiyle eskiden saraylarında bulunduğu Gazneli ve Büyük Selçuklu sultanlarını hedef alır.

Nâsır Husrev’in şairlik anlayışı gibi mücadele içinde olunan mezhepleri ele alma şekli de Büyük Selçuklu şairlerinden oldukça farklıdır. Nâsır Husrev için iyi Sünni- kötü Sünni gibi bir ayırım yoktur. Abbasî, Gazneli ve Büyük Selçuklular, Sünniliği temsil etmeleri nedeniyle onun şiirlerinde çeşitli hakaretlerle anılırlar. Büyük Selçuklu şairleri ise doğrudan Şiîliği hedef almaz. Siyasi bir çekişme olduğunda ve devletler arası bir mücadele söz konusu olduğunda şairlerin ifadeleri sertleşir. Fakat üslubunun Gürgânî ve Mu’izzî’ye göre sertleştirdiği görülen Enverî’de bile Nâsır Husrev’deki gibi doğrudan karşı tarafa hitaben ağır hakaretler yer almaz. Bunun nedeni Büyük Selçuklu şairlerinin gücü elinde bulunduran tarafta olmaları ve devletin Şiîlere de hitap etme isteğidir. Nâsır Husrev ise zayıf tarafta olduğundan saldırgan bir üslup kullanır ve karşı tarafla kavga halindedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyasetinin etkileri dönemin Farsça şiirleri üzerinden incelenmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin Bağdat'a girip Abbasî halifesine destek vermeye başladıktan sonra yaşadığı meşruiyet krizinin saraya bağlı şairlerin kasidelerinde devletin dini siyasetini savunarak çözmeye çalıştıkları, sarayın karşısında yer alan şair tarafından ise meşruluğun bozulmaya çalıştığı görülmüştür.

Çalışmanın ilk bölümünde, edebiyat, tarih ve sosyoloji ilişkisinin iç içe olduğunu yansıtan tarihsel ve sosyolojik eleştiri yöntemleri kısaca tanıtılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Büyük Selçuklu Devleti'nin Müslüman olduktan sonra Arap ve Farsların bulunduğu coğrafyada nasıl bir dini siyaset izledikleri anlatılmaya çalışılmıştır. Hilafet politikasının halifenin siyasi yetkilerinin elinden alınıp dini yetkilerinin kendisine bırakılması şeklinde olduğu anlatılarak halifenin rivayetlerde aktarıldığı gibi sevgi duyulan ve dostane ilişkiler içinde bulunulan değil siyasi çıkarlar gereği dini otoritesinden faydalanılan ve kontrol altında tutulması gereken bir figür olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmada Büyük Selçukluların dönemlerinde buldukları coğrafyada hangi mezheplerin faaliyet gösterdiği kısaca anlatılmış ve mezhepler arası çekişmelere yer verilmiştir. Büyük Selçukluların Sünni- Hanefiliği seçmiş olmalarına rağmen buna tamamen uyan bir dini siyaset izlemedikleri ve çıkarları gereği Sünni gruplara da baskı uyguladıkları görülmüştür. Bunun yanında Şii halkla ve devlet adamlarıyla da zaman zaman yakın ilişki içinde olmuşlardır. Sonuç olarak Büyük Selçuklularda hala eski Türk inanışlarının baskın olduğu ve Sünni taassubuyla hareket etmedikleri anlaşılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Büyük Selçukluların döneminde gelişen edebiyat kısaca ele alınmıştır. Bu bölümde Türkçenin edebi dil olarak belli bir aşama kaydetmiş olmasına rağmen Büyük Selçukluların Farsçayı seçmelerinin nedeninin bölge üzerinde sağlamak istedikleri gücü bölgede gelişmiş olan Farsça şiirle daha çabuk ve etkili bir şekilde elde edeceklerini düşündükleri sonucuna varılmıştır. Yine aynı bölümde Büyük Selçuklu döneminde gelişen edebiyatın yalnızca İran ya da Türk edebiyatları içinde incelenemeyecek eklektik bir yapıda olduğu anlaşılmıştır. Bu bölümde ayrıca kasideyle ilgili kısaca bilgi verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde hem saraya bağlı hem de saraya muhalif olan şairlerin hayatları ve edebi tutumları hakkında bilgi verilmiştir. Gürgânî, Mu'izzî ve

Enverî'nin saraya bağlı şairler olmaları sonucu övgü şairliğini tercih ettikleri, sürgündeki Nâsır Husrev'in ise kasideleri muhalefet amaçlı yazdığı görülmüştür.

Çalışmanın beşinci bölümünde Büyük Selçuklulara bağlı Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî'nin kasideleri dini siyasetin ele alınışı açısından saraya muhalif olan Nâsır Husrev'in kasideleriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Yine aynı bölümde, Abbasîlerle ve Sünni halifeyle ilişkilerin ele alındığı şiirler incelenmiştir. Saraya bağlı şairler olan Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî'nin Büyük Selçuklu sultanlarının Abbasî halifesine olan üstünlüğünü bazen örtük bazen de açık şekilde ifade ettikleri görülmüştür. Bunun yanında şairlerin Büyük Selçukluların Abbasî halifesinin siyasi yetkisini elinden alıp dini otoriteyi ona bırakmalarıyla ortaya çıkan meşruiyet krizini Büyük Selçukluları İslam tarihiyle ilişkilendirerek çözmeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Şairlerin ayrıca halife ve sultan arasındaki ilişkilerini ele alırken iki taraf arasındaki sorunları yansıtmadığı ve ilişkileri olması gerektiği gibi göstererek tarafları yönlendirmeye çalıştığı sonucuna varılmıştır. Saraya muhalif olan Şîî şair Nâsır Husrev'in ise sultanlarla halife arasındaki ilişkilerin meşruluğunu bozmaya çalıştığı görülmüştür.

Ayrıca bu bölümde, Büyük Selçuklu şairlerini tanımlayan şiirler incelenmiştir. Saraya bağlı şairler Mu'izzî ve Enverî'nin sultanların İslam dünyasındaki otoritesini simgeleyen hutbe, sikke gibi sembollere ve halifeden alınan rükn-i din veya mu'izü'd-dîn gibi lakaplara yer verdikleri görülmüştür. Bunun yanında az sayıda örnekte şairlerin devletin meşruluğunu sağlamak için hadis ve surelere de başvurdukları tespit edilmiştir. Saraya muhalif olan Nâsır Husrev'in ise Büyük Selçukluların bölgede kabul görmesini zorlaştıran bir başka yönü olan göçebe ve saraya uzak yaşam kültürünü şiirlerinde saldırı amaçlı kullandığı ve cahil köle Türkler imajı yarattığı sonucuna varılmıştır.

Bu bölümün sonunda, şairlerin bağlı buldukları saray ya da inancın karşısında yer alan mezhepleri nasıl ele aldıkları incelenmiştir. Saraya bağlı Gürgânî, Mu'izzî ve Enverî'nin devletin politikasına uygun olarak Şîîlerle siyasi mücadeleye girildiğinde onlara şiirde üstünlük iddia ettiklerini ve kullandıkları dili sertleştirdikleri görülmüştür. Bunun yanında siyasi mücadele söz konusu olmadığında, şairler, Şîîler için sert ifadeler kullanmaktan kaçındıkları ve devlette görev almış Şîî memduhları olduğu tespit edilmiştir. Şîî şair Nâsır Husrev'in ise Sünni kesimi tüm şiirlerinde hedef aldığı ve onlara bazen İslam kültürüne ait sembollerle bazense açıkça hakaret ederek saldırdığı sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin İslam coğrafiyasında yaşıdığı meşruiyet krizinin tarihi ve dönemin siyasetini aşarak edebiyata da yansıdığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Adalıoğlu, H. (1996). “Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Münasebetleri”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Alican, M. (2014, Autumn). Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündüri'nin Yükseliş ve Düşüşü. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 29. 237-259.

Anvari, (1983). *Anvari's Divan A Pocket Book for Akbar*, New York: The Metropolitan Museum of Art.

Arıkan, A. (2011, Güz). Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnilerle İlişkileri. *İslâmî İlimler Dergisi*. 2. 39-64.

Avcı, Casim. “Mu'tasım- billâh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31: 380-382. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Avfi. (1321/ 1942). *Lübabül-elbab*. Brill Leiden.

Baktır, Mustafa. “Hutbe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18: 425- 428. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Bozkurt, Nahide. “Me'mûn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29: 101- 104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Çavuşoğlu, Mehmed. “Kaside”. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*. 1986: 17- 77.

Elmalı, Hüseyin. “Kaside.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24: 562- 564. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Escarpit, R. (1992). *Edebiyat Sosyolojisi*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Demirayak, K. (2017). *Arap Edebiyatı Tarihi- III Emeviler Dönemi*. Kayseri: Fenomen Yayınları.

Devletşah. (1977). *Devletşah Tezkiresi*. (N. Lügal, Çev.) İstanbul: Tercüman.

Eğilmez, S. (2014, Haziran/ Temmuz). Farsi Şairlerin Gözünden Selçuklu Sultanları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences*. 52. 113-124.

Emir Mu'izzî. (1983). *Külliyat-ı Divan-ı Mu'izzî*, Tahran: Neşr-i Merziban.

- Genç, S. (2007). H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme. *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 25. 271-330.
- Gökhan, İ. (2013). Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu- Fatımî Mücadelesi. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2. 92- 108.
- Gufrani, A. (2015). (Çev. Ahmetoğlu, Ş.). Maverâünnehir'de Şiiliğin Tarihi: Sâmânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219). *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5. 221- 237.
- İnalçık, H. (2003) *Şair ve Patron- Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme.*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kara, S. (2007). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karahan, A. (1995). Enverî, Evhadüddin. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11. 267- 268.
- Karaismailoğlu, A. (2000) *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kartal, A. (2016). *Türk- Fars Edebi İlişkileri- Hakikate Düşen Gölge*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Kartal, A. ve Şentürk, A. (2017). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kayhan, H. (2002). Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri. *Türkler Ansiklopedisi*. 4, 659- 668.
- Köprülü, Orhan F. "Bayrak". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5: 274- 275. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kuru, Selim. (2013). Kasideden Kasıt Nedir? *Kasideye Medhiye: Biçime, İşleve ve Muhtevaya Dair Tespitler*. (ss. 16- 29). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. "Menşur". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29: 149- 150. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Molla Cami. (1970). *Baharistan*. (Muallim Kilisli Rıfat Bilge, Çev.). Meral Yayınevi: İstanbul.
- Moran, B. (2008). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Nâsır Husrev, (?). *Divân-ı Nâsır Husrev*, Merkez-i Tahkikat-i Rayane-i Kaimiye-i İsfahan. (Dijital baskı).

(1967). *Sefername*, (A. Tarzi, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Nizami-i Aruzi. (1327/ 1948). *Çehar Makale*. Brill Leiden.

Nizamülmülk. (2017). *Siyasetname*. (N. Bayrutlugil, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.

Onay, A. T. (2016). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Berikan Yayıncılık.

Öz, Mustafa. “Nâsibe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32: 393- 394. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Özaydın Abdülkerim. “Müstâîn- billâh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32: 112- 113. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Özgüdenli, O. (2014, Sonbahar). Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2. 39-67.

Özgüdenli, Osman G. (2012). Selçuklu Çağında Edebiyat. Turan, R. (Ed.). *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss. (633-644). Ankara: Grafiker Yayınları.

Özgüdenli, Osman G. (2015). *Selçuklular- Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Pala, İ. (2016). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Peacock, A. C. S. (2017). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu- Yeni Bir Yorum*. (Z. Rona, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Robinson, F. (2005). Bilgi, Bilgi İletimi ve Müslüman Toplulukların Oluşumu. *Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi*. (ss. 274-324). (Z. Kılıç, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.

Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (A. Kazancıgil, L. A. Özcan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Safa, Z. (2002). *İran Edebiyatı Tarihi*. (H. Almaz, Çev.) Ankara: Nüsha Yayınları.

Swingwood, C. (2006). Edebiyat Sosyolojisine Yaklaşımlar. *Edebiyat Sosyolojisi*. (ss. 110-113). (K. Bayraktar, Çev.) Ankara: Hece Yayınları.

Şeker, Mehmet. “Hil’at”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18: 22- 25. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Tetley, G.E. (2009). *The Ghaznavid and Saljuq Turks- Poetry as a Source for Iranian History*. London: Routledge.

Uyar, Gülgün. “Zübeyde bint Ca’fer”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44: 517- 519. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Van Renterghem, V. (2015). Baghdad: A View from the Edge on the Seljuq Empire. *The Age of the Seljuqs*. (ss. 112-190). London: İ. B. Tauris.

Yargıcı, Atilla, Abbasî Döneminde Zühd Şairleri, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Şanlıurfa, 1996

Yazar, N. (2013). Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan’ın Siyasî Durumu. *İslami Araştırmalar*. 24 (1). 25- 38.

Yücel, T. (2012). *Eleştiri Kuramları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çevrimiçi kaynaklar

Divan-ı Anvari, (çevrimiçi) <https://ganjoor.net/anvari/divan-anvari/> 27 Ağustos 2019

Vays o Ramin, (çevrimiçi) <https://ganjoor.net/asad/veysoramini/> 27 Ağustos 2019

